

# ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ: КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА И ФУНКЦИОНАЛНА МЕТОДОЛОГИЯ

Атанас Казаков\*

В студията се разглеждат ограничен кръг въпроси, свързани с икономическата теория и методология на човешкия капитал. Сред най-важните от тях са класическите и съвременни основи на концепцията за човешкия капитал, както и общите черти и спецификата между тази форма на капитала и капиталът въобще, независимо от конкретната му форма на проявление. Освен това, в предлагания материал човекът и човешкият капитал се изследват като обекти и субекти на общественото взаимодействие, при което се доказва необходимостта от прилагането на интердисциплинарен подход към проблемите на човешкия капитал.

В студията е потърсено самостоятелно решение на връзката между човешкия и интелектуалния капитал като близки, но и съществено различаващи се капиталови форми.

## 1. ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕОРИЯТА ЗА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

Какво е човешки капитал и защо за него се заговори толкова настойчиво през последните няколко десетилетия? Думата капитал донякъде е емблематична. През столетията тя така се е настанила в индивидуалното и общественото съзнание, че по-скоро респектира, отколкото обяснява. С нея боравят обикновените хора, за да обяснят нещо, което е свързано с разширяващото се богатство, с банкерството и парите, или с акумулацията на икономическите ресурси. Езикът на капитала е всемогъщ и сякаш притежава някаква магическа сила. Едва ли има произведение след Библията, което да е оказало по-голямо влияние върху света от "Капиталът" на К. Маркс през последните сто и петдесет години. Капиталът и трудът трайно са белязали събитията от няколко века насам. От там и понятията капиталист, капиталов, капиталистически са отежнени с идеологеми и излишен оценъчен товар.

**С капитал като категория на икономическата теория означаваме някакъв икономически ресурс, който във времето и в неговата пазарна функционалност осигурява прираст на стойността, дохода и богатството.** Това е общотеоретична дефиниция на капитала, независимо от конкретната му форма на проявление. Тук ключовата дума е прираст, надбавка над нещо, което е изразявало предишното му състояние. Цялата природа и светът в който живеем се основават на прираста. Това е всеобщ закон, проявяващ се първо в природата и едва по-късно в обществото. От това обстоятелство произтичат поне няколко следствия:

*Първо*, не всеки прираст е капитал, защото и пчелното семейство капиталобразува в известен смисъл, но ефектът на прираста е част от характеристиката на средата като биологична, но не и социална, т.е. обществена. Акумулацията на ре-

---

\* Атанас Казаков е доктор по икономика, доцент в катедра "Икономикс" в УНСС, тел. 81-93-530, e-mail: at\_kazakov@abv.bg

сурси при биологичните организми е универсално свойство на средата. Благодарение на него същите тези характеристики се проявяват и в човешкото общество, образувайки основата на капиталовото стопанство. Това си обясняваме с обстоятелството, че човекът е част от средата (природата) и може да прави по принцип това, което осъществява и самата природа.

**Второ**, капиталът е характеристика на стопанството на определен етап от неговото развитие. Първоначално, в зората на човешката цивилизация, борбата за оцеляването на хората е свързана с нищожни или символични елементи на прираст и натрупване. Този прираст е бил толкова колеблив и символичен във времето, че се е отразил в несъизмеримо по-голямата продължителност на периода като такъв. Но и тогава капиталовата функция се е проявявала в своя зародиш под формата на човешка експанзия на популациите от хора и натрупването (прираста) на самия опит като субстрат на знанието.

По-късно, цялата история на човешката цивилизация е резултат от прираста. Исторически това е незначителен отрязък от време, тъй като става дума за период от 10 – 15 хиляди години. В сравнение с предходните етапи на развитието, това е само един миг, наситен с голям интензитет на промените и благодарение на осезаемия прираст на капиталовите ресурси. Знае се, че човешката цивилизация е получила мощен тласък в своето развитие благодарение на обстоятелството, че със задълбочаването на общественото разделение на труда, някой се е занимавал с наука, изкуство или управление, благодарение на производителността и прираста. Тъкмо това е времето, когато членовете на обществото със своята дейност създават вече повече продукти от онова, което е необходимо за простото възпроизводство на живота.

**Трето**, капиталът е обществен феномен. Като такъв той е резултат от предшестващата и настоящата дейност на хората, или, което е израз на същото – става придобит фактор на производството.

Както основателно отбелязва Алфред Маршал в "Принципи на икономикс", от някаква гледна точка факторите на производството не са труд, земя и капитал, а само природата и човекът. "В известен смисъл, пише той, съществуват само два фактора на производството – природата и човекът...При дадените свойства и сили на природата и човека нарастването на богатството, знанията и организацията произтичат от тях като следствие и причина". /виж 8, част I, стр. 209/. В резултат на тяхното взаимодействие се получава продуктът в различните му форми, а неговото натрупване във времето е израз на капитализация. С това и природната среда (земята), и човекът като създатели на продукта и прираста, при определени условия, също придобиват капиталови свойства.

Карл Маркс в "Капиталът" разглежда трудовия процес като взаимодействие между човека и природата. "Трудът е преди всичко процес между човека и природата, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност опосредствува, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата". /виж 3, стр. 189 – 190/. При това взаимодействие природното вещество чрез системата на материалното производство се преобразува във вид и форма, позволяващи задоволяването на човешките потребности.

Една от основните причини за появата на феномена "капитал" е свойството на човека да създава повече продукти, отколкото е необходимо за неговото собствено съществуване. Това свойство също произтича от обстоятелството, че човекът е част от природата като висш биологичен вид. То се отнася в същата степен и за други представители на животинския свят, използвани от човека главно като теглителна сила в неговата икономическа дейност. Хората отдавна са установили това свойство и са го заложили в своята мъдрост и стремеж към икономическа рационалност.

В пазарната среда капиталът се проявява в множество форми, а заедно с това съществуват и възможности за различни подходи при неговото дефиниране и класифициране. Той може да бъде изразяван като стойност и нейното нарастване чрез паричната оценка. "Така че стойността става самодвижеща се стойност, самодвижещи се пари, и като такава – капитал, пише Маркс. Тя излиза от сферата на обръщението, отново навлиза в нея, запазва се и се умножава в нея, излиза от нея уголемена и винаги отново започва същия кръгооборот.  $P - P'$ , това е пари, които раждат пари ... – гласи описанието на капитала в устата на неговите първи тълкуватели – меркантилистите." /виж 3, стр. 166 – 167/.

За Адам Смит капиталът е запас, който носи доход на неговия собственик. "В следващата книга, отбелязва той, съм се постарал да изясня природата на запасите, резултатите от тяхното натрупване във вид на капитали от различен вид и резултатите от различните приложения на тези капитали". И още: "Затова целият запас се разделя на две части. Онези част, която той очаква да му носи доход, се нарича негов капитал". /виж 1, стр. 258 – 259/. Според Дейвид Рикардо "Капиталът е тази част от богатството на страната, която се употребява в производството и се състои от храна, дрехи, инструменти, суровини и материали, машини и прочие, необходими за привеждане в движение на труда" /виж 2, стр. 450/.

За Маркс капиталът е самонарастваща стойност или стойност, която носи в бъдещия период принадлежна стойност. "Ако фиксираме отделните форми на проява, каквито последователно приема самонарастващата стойност в своя жизнен кръгооборот, то ще получим следните определения: капитал са парите, капитал е стоката. Но в действителност стойността тук става субект на един процес, в който тя при постоянна смяна между паричната и стоквата форма сама изменя своята величина, отблъсква се във вид на принадлежна стойност от самата себе си като първоначална стойност, самонараства" /виж 3, стр. 165 – 166/. Маркс, а по-късно и Кейнс не разглеждат парите сами по себе си като капитал. В "Капиталът" и "Икономически ръкописи", предшествващи неговото издаване, са приведени определения на капитала на водещи за времето си икономисти. За Джон Ст. Мил онова, което се потребява производително, винаги е капитал. "Всичко, което е предназначено за използване при възпроизводството, било в съществуващата форма, или косвено, чрез предшестващия /или даже последващ/ обмен, е капитал" /виж 7, стр. 117/. Сисмонди определя капиталът като "непрекъснато умножаваща се стойност", за Джеймс Мил капитал са стоките, Маклеод определя капитала като "средствата за обръщение, които се употребяват за производствени цели" /виж. 3, стр. 165, 167/.

Няма съществени изменения и в подхода на А. Маршал при дефинирането на капитала. За него всички икономически блага, които носят доход, са капитал. "В

настоящия труд, отбелязва той, се предлага да се разглеждат като части на капитала всички вещи, с изключение на земята, които носят доход". /виж 8, стр. 140/. Като неокласик, във възгледите си за капитала, Маршал е най-близко до вижданията на класика Смит за същността и неговата природа.

През изминалия двадесети век, след Маршал, импозантната структура на капитала продължава да се разраства, проявявайки се в множество нови форми и метаморфози. Появиха се и се развиват съвременните модерни теории за човешкия, социалния и интелектуалния капитал. В кейнсианството и монетаризма обаче природата и същността на капитала като че ли си остават неизменни. В "Някои бележки за природата на капитала" Кейнс обяснява капиталовото богатство и неговото натрупване чрез актовете на спестяване и потребление като функция от нарастващия доход. "Актът на индивидуалното спестяване, отбелязва той, означава – ако може така да се каже – решение да не се обядва днес". Освен това "индивидуалното спестяване съдейства за текущите инвестиции в същата степен, в която е намаляло сегашното потребление". Затова, "за капитала е много по-добре да се каже, че по време на своя живот носи доход, превишаващ неговата първоначална цена, отколкото, че е производителен" /виж 9, стр. 240 – 244/. За Милтън Фридман капиталът може да се проявява под формата на облигации, дялово участие, пари, физически стоки и човешки капитал. Онова, което е общото между тях, се свежда до обстоятелството, че са израз на богатството като капитализация на дохода. Така в монетаристката теория всичко, което е в състояние да осигури доход и неговото нарастване, е капитал.

Макар и твърде различни, приведените формулировки за същността на капитала имат редица общи черти. Капиталът е прираст на стойността, богатството и дохода, създаден в производството. Икономическите ресурси се превръщат в капитал, когато се вложат за постигането на производителни цели. От друга страна, капиталът е свързан с наличието най-общо на запаси, като отложено текущо потребление, което чрез системата на производството осигурява неговото нарастване за бъдещи периоди. Впечатляващо е и богатството на капиталовите форми. Някои от тях имат натурално-веществен състав като физически стоки. Такива са природния и създадения или придобит от икономическата дейност физически капитал. Други форми на капитала нямат веществено съдържание, макар че също са възникнали като резултат от човешката дейност. Към тях можем да отнесем социалния, интелектуалния, човешкия и други съвременни форми на капитала. По принцип обаче, от методологическа гледна точка, общите характеристики и свойства на капитала въобще, независимо от конкретната му форма на проявление, са ключът и за разбиране на природата на човешкия капитал.

**Четвърто, в развитието си капиталът прави непрекъснати метаморфози и това е едно от главните му достойнства.** Появяват се нови форми, една негова разновидност преминава в друга като непрекъснат процес на преходи, модификации и изменения.<sup>1</sup> Дълго време той се е отъждествявал само с физическия или ин-

<sup>1</sup> **Търговският капитал е първата форма на капитала,** зародила се с развитието на разделението на труда, пазара и появата на металеските пари като субстрат на богатството. Той също е основан на прираста на стойността и богатството и е класически пример за капиталова характеристика на стопанството от древността, до наши дни. На практика тази форма на капитала доминира в продълже-

дустриалния капитал и това продължава от епохата на първоначалното му натрупване почти до наши дни.

Както и всички останали икономически форми, той се заражда в обществената среда и е неизменен спътник на стопанството на определен етап от неговото развитие. **Съвременните стопанства са типично капиталови**, т.е. те преследват и реализират прираст от икономическата дейност чрез акумулиране и производствено функциониране на ресурсите. Поради тази причина икономическата система, основана на функционирането и взаимодействието между наемния труд и капитала като индустриален, поне през последните няколко столетия се нарича капитализъм или капиталистическа стопанска система. От гледна точка на освобождаването ни от дълго употребявани идеологеми обаче, спрямо теорията за човешкия капитал по-добре би било да се използва терминът капиталово стопанство, вместо капиталистическо, капитализъм и т.н., които са обременени исторически и се свързват предимно с индустриалната форма на капитала.

**Маркс определя търговския и лихварския капитал като производни форми на капитала.** Това според нас е много важно в методологичен план, защото е свързано с допускането, че могат да се появят множество нови производни на капиталовите форми в бъдеще. "В хода на нашето изследване ние ще видим, че както търговският капитал, така и лихвоносният капитал са производни форми на капитала, и същевременно ще видим защо исторически те се явяват преди съвременната основна форма на капитала", отбелязва той /виж 3, с. 176/. Тезата на Маркс за измененията във формите на капитала е много важна и като аргумент срещу възгледите на консервативно мислещи икономисти, които продължават да разглеждат капитала спрямо критериите на капитализма от 19-ти или началото на 20-ти век. Ето още един аргумент в тази посока: "Но средните векове, отбелязва Маркс, завещали две различни форми на капитала, които достигат зрялост в най-различните общественоекономически формации и преди ерата на капиталистическия начин на производст-

---

ние на хилядолетия, до появата на индустриалната му форма. В "Капиталът" Маркс отбелязва: "Но не само търговията, а и търговският капитал е по-стар от капиталистическия начин на производство и в действителност представлява исторически най-древната свободна форма на съществуване на капитала" /виж 5, с. 347/. "Там, където търговският капитал преобладава, господстват остарели отношения", заключава класикът /виж 5, с. 350/. Тези отношения, разбира се, са остарели спрямо индустриалната му форма по логиката на диалектиката на развитие на самия капиталов процес и измененията в неговите форми.

С развитието на пазарната среда настъпват условия за появата на нови форми на капитала. Те са израз на еволюционни процеси в икономиката, които по принцип се оказват доминиращи на фона на историческия процес. Еволюира, разбира се, и самата парична форма, но нейната функционалност се запазва и разширява във времето. Следва да се отбележи, че всички стари капиталови форми по принцип се запазват през хилядолетията, съществуват и сега наред с онова, което е нововъзникнало.

**По-късно, с развитието на разделението на труда и пазара, се заражда и до ден днешен функционира лихварския капитал.** Лихварството, както се твърди, е една от най-древните професии. Дълбоката причина за неговото възникване е реалният прираст в икономическата среда, който дава възможност да се възмездяват пропуснатите ползи за собственика на концентрираното парично богатство, предоставяно за използване от други лица. Възмездяването на пропуснатите ползи от собственика на паричния ресурс, като лихвата въпреки, е дало и названието на тази древна форма на капитала /виж 19, с. 157 – 170 /.

во, се считат като **капитал изобщо**: лихварският капитал и търговският капитал" /виж 3, стр. 752/.

Една от най-важните характеристики на капитала е обстоятелството, че той е резултат от предшестваща и настояща дейност на хората. Това означава, че първо трябва да се прояви субстратът на богатството и едва по-късно да се създава технологията на неговата експанзия. Когато се твърди, че нещо е "безценен капитал", това означава, че обществото е съхранило или обогатило някакъв елемент на собствената си оценъчна система за съдържанието и формата на богатството. Така всъщност стоят нещата и с икономическата характеристика на капитала. Той не само е продукт на обществената среда, но изразява едно от най-важните и свойства – да генерира, запазва и натрупва елементите на богатството във всичките му разновидности. Когато богатството придобива парична форма и оценка, капиталът се е отъждествявал и продължава да се отъждествява с парите, защото те като концентрирано богатство са външният израз на неговата акумулация.

**Следващата метаморфоза на капитала е решаваща за икономическото развитие през последните няколко столетия. Ражда се промишленият физически или индустриален капитал.** Той също е израз на прираста в обществено-икономическата среда, разполагаща с много по-големи възможности за акумулация и разширяване на богатството. До голяма степен и сега капиталът се отъждествява преимуществено с тази форма, което свидетелства за нейното все още доминиращо положение спрямо останалите.<sup>1</sup>

**Анализът на лихварския, търговския, индустриалния, банковия, финансовия и други форми на капитала в случая не е основна задача на изследването.** Целта е да се покаже, че при толкова много форми, подчинени на една обща характеристика в основата си, неизбежно стои допускането, че могат да се появят нови разновидности на капиталовото движение като резултат от измененията в икономическата среда. Естествено е по тази материя да има най-различни разбирания, както и взаимно изключващи се възгледи относно това – що е капитал и какви са неговите форми. Тяхното проследяване би отнело твърде голям обем от настоящата работа, а това не е свързано с нейната цел

**Пето,** тези разсъждения са ни необходими обаче, за да се развие и обогати тезата, че закономерно с развитието на промишления капитал, като съпътстващ го процес и независимо от конфликтите и противоречията между него и човека, изпъква все повече и повече необходимостта от развитието на човешкия материал

---

<sup>1</sup> В исторически разрез на практика капиталът прави преходи от една форма към друга, без да лишава от право на живот предшестващата. Например промишленият или индустриален капитал има своята впечатляваща история, като се започне от епохата на първоначалното натрупване и се премине през 17-ти, 18 -ти, 19 -ти и 20 век до наши дни. Това е ерата на типичния промишлен капитализъм като форма на капиталово стопанство. Той обаче не елиминира нито търговския, нито лихварския капитал. Напротив – от тях се развиват банковия и финансовия капитал. По-динамично време от този период човечеството не е изживявало! В него се проявяват както положителните свойства, така и противоречията в капиталовата структура, довела до катаклизми, кървави революции и метаморфози на самата капиталистическа ера. Един от най-старите и трайни конфликти в това отношение е противоречието, но и единството между труда и капитала, белязали историята на човешката цивилизация в по-ново време.

като типичен инвестиционен процес. Обяснението е привидно твърде прозаично. Техниката и технологията непрекъснато се усъвършенстват и за тяхното ефективно използване е нужна все по-образована и технически грамотна човешка съставка. С времето необходимостта от поддържането на нейния подходящ статус се превръща в не по-малка индустрия от самото индустриално производство. Даже нещо повече – този съпътстващ темпорален процес постепенно става водещ и преобладаващ, като при масовото му проявление започва да доминира над останалите с всичките произтичащи от това обстоятелства.<sup>1</sup>

Едно от обясненията за такова развитие на нещата е масовостта на процесите, свързани с образованието и квалификацията и преместването на акцентите и усилията за човешки просперитет в тази посока. Те стават перманентни, поглъщат огромни ресурси и са решаващи за успешната икономическа дейност при равни други условия. Експанзията на физическия капитал също е дело на човешките усилия, така че самата индустриална ера има за своя предпоставка развитието на знанието и откривателството във всичките му форми. Това е дело на обществото и хората, и по принцип напредъкът и развитието са резултат от заложените в човека свойства. В по-ранните етапи обаче успехите са относително по-скромни, с по-слаби възможности за влияние върху средата.

Създавайки машини и технология, хората за дълго определят една функционалност на капиталовото стопанство, при което работещият е подценен или най-малкото изместван в системата "човек – машина". Трудът и физическият капитал първоначално са по-скоро заместващи се, отколкото допълващи се производствени фактори. Тогава, при тези обстоятелства, от работещия не се изискват особени личностни и най-вече интелектуални свойства. Сега, а още повече и в бъдеще, това вече няма да бъде така. То не зависи от намеренията на хората или от оценките на бизнессредите, доколкото е обективен процес.

Безспорно бъдещето в това отношение е на човешкия капитал, който ще се намесва все по-категорично и ще доминира в общественото развитие. Основните аргументи за този извод се свеждат до следното:

**А/** До индустриалната революция доминиращ и решаващ фактор за обществената среда и управленския властови потенциал безспорно играе земеделието и земята като производствен фактор и вечно условие на живота. Не случайно една от най-старите икономически школи, тази на физиократите, свързва общественото богатство със земеделието и неговия продукт. При това всички нации тогава са земеделски и естествено е в подредбата на по-стойностните неща да се е давал приоритет на земеделския поминък.

**Б/** След първата индустриална революция настъпва разместване на пластове – промишленият капитал в продължение на няколко века доминира. Той е източник

---

<sup>1</sup> Изчерпателният анализ на тази материя също не е задача на изследването, при това процесът тепърва ще набира скорост и ще се развива в дълбочина. Неговите бъдещи измерения вероятно ще променят много базисни виждания за обществото и ще допринесат за неговата ценностна преориентация. Очевидно е, че това ще доведе и до изменения в самото икономическо познание, което по принцип изразява статуквото или измененията в икономическата среда.

на богатство и могъщество. С него са свързани всякакви, в това число и властови позиции в обществото.

К. Маркс, най-известният изследовател и критик на капитализма от 19 век, предвиждаше, че капиталистическото стопанство ще се трансформира и отрече по силата на вътрешните закономерности на собственото си развитие. Сега, в началото на 21 век, вече се вижда, че това няма да бъде точно така. Очевидно капиталът има удивителното свойство да прави метаморфози, запазвайки дълбоката си същностна характеристика, свързана с акумулацията на ресурсите, експлоатацията на факторите на производството и прираста на стойността и богатството. Една форма на капитала се заменя с друга, но общата им основа остава една и съща, така, както впрочем е предвидил и К. Маркс. В такъв смисъл капиталът е вечен в основните си свойства. Изменят се само неговите форми или възникват нови.

**В/** очевидно настъпва време, когато акцентът върху индустриалния капитал ще бъде изместен от общество, в което властовите позиции и мястото в социалната иерархия ще се предопределят от качествените характеристики на първоначалния човешки материал, което свързваме с човешкият капитал. Господството на физическия или индустриалния капитал е цяла историческа епоха, но няма да бъде вечно. Тя обхваща времето от първоначалното натрупване на капитала до наши дни.

Сега, в началото на новото хилядолетие, се събират достатъчно аргументи за твърдението, че бъдещето ще даде приоритет на човешкия капитал по силата на обективни обстоятелства. Знанието, образованието и интелектът отдавна са се превърнали в решаващи сили за просперитета на всяка нация, доколкото стоят в основата на всяка икономическа дейност. При равни други условия властовите и управленските позиции се изместват към доминиращото положение на човешкия капитал не от гледна точка на собствеността върху земята и физическия капитал, а от наследените, придобити и развиващи се свойства на самите индивиди.

Един от първите, който разви идеята за преход от индустриалната епоха към слединдустриално общество още през 70-те години, е Джон Голбрайт. В "Новата индустриална държава" той откроява като една от характерните черти на днешната епоха прехода от физически капитал към знание, управленски умения и интелект така, както преди 200 години е бил осъществен преход от земята като фактор и ресурс на производството към физически капитал. В такъв смисъл е и "Третата вълна" на Тофлър, аргументирана в по-широк социологически план. "Някои историци, отбелязва той, могат да оспорят начина, по който тази книга разделя цивилизацията само на три части – аграрна фаза на Първата вълна, индустриална фаза на Втората вълна и Третата фаза, която сега започва" /виж 30, с. 25, /. И още: "С навлизането на Третата вълна в нашето общество, трудът става не повече, а по-малко еднообразен"... "Работодателите се нуждаят от мъже и жени, които са готови да поемат отговорност, които разбират как тяхната работа се съгласува с тази на другите, които са готови да се справят с по-широки задачи, които бързо се приспособяват към промените обстоятелства и добре се сработват с хората около тях"... "Това са сложни хора, индивидуалисти, хора горди с това, по което се отличават от другите. Те са типични представители на демасовизираната работна сила, от която има нужда индустрията на третата вълна" /виж 30, с. 494 – 495/.



Сега тази идея вече се споделя от мнозинството изследователи икономисти и други представители на социалното познание, главно под напора на фактите и промяната в съотношението на силите между производствените фактори. Ако тази тенденция се задълбочи, най-важните и основни лостове за напредък ще се видоизменят и без да се подценява физическия капитал, решаващ и първенстващ все повече ще бъде човешкият капитал, с всичките произтичащи от това обстоятелства.

В "Новата цивилизация. Политиката на третата вълна" Тофлър пише: "Хората късно осъзнаха, че наближава края на индустриалната цивилизация" /виж 31, с. 27/. И по-нататък: "Народите на третата вълна продават на света информация и изобретения, управление, култура и масова култура, високи технологии, софтуер, образование и квалификация, здравеопазване, финансови и други услуги" /пак там, с. 31/. Затова "Майкъл Милкин, който добре познава инвестирането, обобщава това в пет думи: Човешкият капитал измести доларовия капитал". В същата книга Тофлър твърди, че "познанието се превръща в централен ресурс на една модерна икономика" /пак там, с. 41/... и че "пролетариатът става малцинство, изместван все повече от "когнитариата", т.е. мислещите работници" /пак там, с. 58/.

Г/ Покрай всичко останало, това ще означава и мощно развитие на науките, свързани с човешкия капитал. Може да се очаква, че бъдещите общества все повече и повече ще се обръщат към човека и неговата ресурсна страна, знанието за човешката функционалност ще трябва да се развие неимоверно спрямо днешните си измерения, всичко което се отнася до биологичните и социалните свойства на индивида ще се гледа под лупа, за да се разкрие по-пълно потенциалът на доминиращия вече производствен фактор. Днес най-добре работещите специалисти в различни области на социума, от гледна точка на финансовата резултатност на дейността си, могат да се сравняват с цели корпорации. Освен това, човешкият капитал е най-важния ресурс на икономическата система спрямо всички останали производствени ресурси. Това важи за всичките й нива: микро-, мезо- и макроикономическо равнище. Т.е. машините, технологиите и техниката са важни, но още по-важни сега, а и в бъдеще са тези, които ги създават.

**Шесто, материален носител на човешкия капитал е живата човешка личност.** Затова изследването на човешкия капитал би трябвало да започва с апотеоз на самия човек. Всичко, което той е осъществил, сякаш свидетелства за това. Човекът все повече се изявява в ролята на преобразувател и едва ли не на господар на природата. Като част от нея, той е "мяра на всички неща", защото със своята дейност е преобразил цялата планета. Това е така, защото той непрекъснато твори, развива познанието, преобразува средата и променяйки себе си, става все по-силен. Естествено е в процеса на развитието той да се връща и към собствените си корени, за да отговори по-точно на измъчващите го въпроси. Явно е, че така е устроен и процесът на човешката жизнена дейност, както и самото познание. Човекът и човешките общности са се опитвали по-точно и правилно да си обяснят нещата. Познанието е тръгнало от осмислянето на опита, както и от най-елементарните обобщения за себе си и обкръжаващата среда. Колкото повече е изучавал света като микро и макрокосмос, човекът, в стремежа си към познание и откривателство, закономерно се е вглеждал в себе си. И това е напълно естествено. **Вероятно няма по-сложен обект**

за изучаване от самия човек от гледна точка на системния подход. Той резюмира в себе си най-богатия набор от всякакви свойства – биологични, възпроизводствени, обществени, икономически, естествено-научни, психични, интелектуални и т.н. По-голямата част от тези свойства имат отношение към проблемите, свързани с човешкия капитал.

По принцип, от гледна точка на етимологията, терминът "човешки капитал" трябва да ни покаже две неща: Първо, става дума за капитал, от гледна точка на общоикономическата характеристика на капитала, и, второ – той е човешки, защото е присъщ само на живата човешка личност. Затова един от първите факти, с който би трябвало да се тръгне при изследването на тази форма на капитала, е обстоятелството, че **животът на нашата планета е възникнал и съществува на белтъчна основа. Това в никакъв случай не означава някакво "биологизиране" на икономическата проблематика.** Ние сме белтъчни същества и този факт е белязал цялостното развитие на процесите в животинския свят, социалната и икономическата среда. Фактът, че сме биологични организми, предопределя много от характеристиките на човешкия род, а заедно с това и икономическите характеристики на човешкия капитал и икономиката като цяло. Например температурният режим, при който съществува човешкото тяло като физиологична маса, изисква определено вписване на човешките популации в заобикалящата среда. Този елементарен факт обяснява защо древните човешки цивилизации са се развили в най-благоприятната от гледна точка на тази характеристика среда. Става дума за сравнително топли райони или за по-неуязвими от гледна точка на температурните колебания както по сезони, така и в рамките на денонощието. И сега близо 80 % от планетарното население живее до 600 метра надморска височина.

**Съвременното икономическо познание, според нас, подценява биологичната детерминация на огромната част от човешките потребности, които са обективни по своя характер.** Самата икономическа дейност и нейното развитие до голяма степен е предопределена от тях. В чисто исторически план така, както е била ограничена интерпретацията на продукта при физиократите като земеделски продукт, по същия начин е ограничена икономическата интерпретация на продукта и богатството като произведени материални блага. Днешната историческа епоха закономерно разширява представата за богатството като икономически процес, свързан със създаването на човешки капитал от по-висш порядък, като елемент на богатството на всяка нация.

**Седмо, друга базисна позиция в контекста на проблемите на човешкия капитал се свързва с обстоятелството, че човекът като негов носител е част от природата, т.е. част от средата.** Той е неин продукт и винаги търпи поражения, когато иска да ѝ се противопостави. Разбирането, че човекът е част от средата, е изстрадана истина от по-ново време, дори от последните десетилетия. Дълго преди това в науката и практиката се налагаше тезата, че човекът е господар на природата, че той трябва да властва над нея и едва ли не да ѝ се противопоставя. "Ние не трябва да чакаме милост от природата. Да вземем от нея е наша задача". Тази мисъл на руския учен Мичурин често се четеше в училищата през 60-те години на миналия век. Идеята, че първостепенна задача на хората е да вземат максимално от нея, вече е

заменена от по-балансиран подход, изискващ оптимално вписване във всичко онова, което ни заобикаля. Така се потвърждава идеята на Фр. Бейкн, че природата се побеждава само тогава, когато и се подчиняваме.

**Ако човекът е част от средата и неин продукт, като неразделна част от природата, той би могъл да върши единствено това, което прави и самата природа.** Така една огромна част от характеристиките, присъщи на човека и на икономическата среда, са продължение на процесите, присъщи на природата. Главно това са вътрешни еволюционни процеси и преходи към по-успешна адаптация. От там трябва да се търси връзката между природните свойства и закономерности и онези, които са доста по-специфични и различни, но не се противопоставят на тях, а продължават от тях. По отношение на човека това налага още по-интензивно да се търси връзката между социалното познание и другото – природното познание, защото онова, второто, пронизва първото във всичките му аспекти и е негов продукт.

**Човекът като биологичен вид** по специфичен начин комуникира с природата. Той например е част от екосредата. В нея по принцип съществуват баланси, които непрекъснато се нарушават в резултат на икономическата дейност – енергетични, хранителни, водни и всякакви други. Здравата логика подсказва, че икономическата дейност трябва да допринася за хармонизиране на тази среда, а не за нейното разрушаване. Единствено когато се впише в нея, човекът може да осигури собствения си размножителен процес, изхранването, експанзията на човешката популация. Вписването в конкретния регион с неговите ресурси осигурява множество вериги – хранителни, енергетични, кислородни и т.н. които имат възпроизводствен характер. Така, насаждайки се по територията на земята и обитавайки я, той не само че е неразделна част от нея, но и като висш биологичен вид постепенно добива възможност да я преобразува и приспособява така, че тя по-пълно да служи на неговите потребности, или обратно – да застрашава с икономическата дейност устоите на живота.

**Осмо, един друг аспект на анализа се свързва с обстоятелството, че човекът е исторически продукт и той се вписва във времето като историческа координата време. Всеки исторически продукт, независимо какъв е той, има своето начало и край. Това обстоятелство се отразява на формирането, използването и възпроизводството на човешкия капитал.** Както и много други науки в социалното познание най-вече, тук неизбежно присъства историзмът. **Характерно за историческия подход е, че той се занимава с постоянно изменящ се материал.** Защото стadiите, етапите в развитието на познанието и в самия човешки род, еволюционните и други характеристики, които съпътстват това развитие, винаги се вменстват в конкретния исторически период. И човекът, бидейки привидно един и същ, непрекъснато се изменя. Така историзмът ни помага да видим не само настоящето, но и бъдещето на самия човек, а заедно с това – и на човешкия капитал. **В триадата "минало – настояще – бъдеще" като че ли най-важното е еволюционността, плавните и постепенни преходи и адаптирането на човека към средата.**

**Девето, следващият момент, съществено допълващ подходите към проблемите на човешкия капитал, се свързва с обстоятелството, че доколкото ние сме биосоциални същества, дотолкова сме подвластни на процесите, характерни за само-**

**то животинско царство.** Като висши представители на тази среда участваме в процесите, свързани с оцеляването, размножаването и развитието, касаещи всичките им аспекти. Това са процеси, свързани с пола и наследствеността, инстинктите и рефлексите, израстването, преходите на физиологичното и социалното съзряване, заболяемостта и здравния статус на индивидите.

Едни от най-важните процеси, характеризиращи човека и човешкия капитал, се свързват със **стареенето като биологичен процес. Ако само този аспект на човешката природа не бъде съобразен, се обезсмисля цялостната концепция за човешкия капитал.** Като биосоциално същество човекът има физическа маса, обем, плътност, водно съдържание и други изключително важни параметри. Те задават измеренията на взаимодействието му с другите материални обекти, особено при реализацията на трудовата функция. Тук са характеристиките, свързани с работоспособността и нейния интензитет, възможностите за съсредоточаване и понасяне на напрежение, възможностите за разход на психофизиологическа и друга енергия, което е присъщо не само за човека, но и за всички по-висши биологични видове. Свойствата, заложили в биологичния организъм, влияят и върху други функционалности – интензитета на възстановяването и отдиха, съня и бодърстването, биологичните ритми, окислителните процеси и др.

Като високоразвита биологична маса за човека очевидно са много важни всички естественонаучни характеристики. Тяхното подробно изучаване дава възможности за по-доброто му вписване в средата, тъй като усвояването на тази среда е вече много сложно. Първоначално човекът като продукт на природата по-лесно и безпроблемно се е вписвал в нея. Сегашните му проблеми обаче са много по-сложни. Той си остава само формално същият, а на практика изпъкват множество усложнени взаимодействия, които са самостоятелен обект на изучаване от ергономията, екологията, науката за устойчивото развитие, урбанистиката, науката за спорта, медицината и др. Всъщност взаимодействието "човек – природа", "човек – машина", "човек – човек", са едни от най-базисните неща в подхода към икономическата интерпретация на човешкия капитал.<sup>1</sup>

С развитието на човешката цивилизация въпросителните пред произхода и природата на човека не намаляват, а се увеличават. Нарастват загадките, индикирали през хилядолетията прояви на високо развити цивилизации. Нарастват и съмненията, че сме експеримент, заложен от високоразвити извънземни представители на космическия разум. Доколкото познанието е безкрайно по силата на самата природа на нещата, явно познанието за човека едва ли ще даде категоричен отговор в обзиримо бъдеще на всичките тези въпроси.

---

<sup>1</sup> **От някаква гледна точка човекът си остава загадка, дори и за самия себе си.** Колкото е древен светът, толкова са разнообразни и древни самите обяснения за човешката природа и за човешкия род в частност. Затова още първите цивилизации и най-вече пробивите в човешкото познание, осъществени преди няколко хилядолетия, създават и първите виждания за човека и средата. Известно е като афоризъм преданието, израз на спор между двама гръцки философи, относно това - какво представлява човекът. Платон твърдял, че човекът е двукрако животно без пера. Разгорещен от спора, Диоген оскубал един петел и се провикнал пред своите слушатели - ето човека според Платон!

Едно от най-важните неща, които следва да се приемат като безусловно вярни, се свежда до обстоятелството, че **човекът е единство на биологична, социална и психична организация**. Това триединство обвързва изходните начала, а те са достатъчно обособени и интегрирани едновременно. Съвременният поглед върху човека и човешкия капитал и през позицията на общото социално познание, и през позициите на икономическото познание като негова част, трябва да не забравя това триединство. Например много неща в икономическата област произтичат от обстоятелството, че сме висш биологичен вид. Този подход е модерен и достатъчно плодотворен. Той визира както потребностите в биологичен аспект, така и социалната функционалност, тъй като нито една от тези две страни не може да съществува самостоятелно.

Без този подход например не може да се обясни маржинализмът или теорията за пределните величини като един от стълбовете на икономическото познание. Подредбата в потребителския процес, както и цялостното потребителско поведение като икономическо явление са детерминирани първо биологически, а след това и социално. Вероятно Кейнс, при извеждането на психологическата склонност към свръх ликвидност на пазарните субекти, е имал предвид тъкмо тази сложна природа на човешките индивиди. Тя се отразява не само върху функциите на потребление и спестяване, но и върху цялостната макроикономическа среда.

**Животът, възникнал на биологична (белтъчна) основа, а по-късно придобил и социална компонента, е най-висша ценност.** Бидейки такава, той се подчинява на съответните икономически принципи и закони. Един от най-важните сред тях е универсалният принцип за оскъдността като индикатор на икономическия и пазарния процес. **Самият човек като феноменален икономически ресурс е белязан със знака на оскъдността.** От друга страна, човешките популации са твърде уязвими. Животът на белтъчна основа е твърде крехък. Той може да бъде застрашен както под въздействието на външни сили, така и от дейностите, предизвикани от човешката експанзия. Ако животът като висша ценност се впише в проблемите на оскъдността, за него в пълна мяра се отнасят всички закономерности, свързани с пазарния процес. **Създаването, поддържането и възпроизводството на живота е свързано с разход на ресурси. Самото човешко възпроизводство генерира дейности, т.е. още от самото си възникване има икономически характеристики.** Зад тях се крие бъдещият му потенциал на разширяваща се дейност, която оформя полето на икономиката, а от там и на икономическото познание. Наченките на този процес обаче се съдържат в корените на живота, т.е. в корените на самия човек като биосоциално същество.

Вече беше отбелязано, че **първоначално човекът много по-лесно се е вписвал в средата.** Той е вземал наготово продукти, заложили като такива в естествени процеси. Човекът е бил храна и в същото време се е хранил в рамките на екосистемата, задоволявал се е чрез даденостите на средата. По-късно обаче тази дейност е трябвало целенасочено да бъде разширявана. Доколкото човекът е надарен с разум, като социално същество той е могъл да си поставя задачи, за да изпълни онова, което е заложило в него. Тази система и сега е същата, разраснала се е неимоверно, но не е изменила по същество своя код. Така генерирането на икономическия про-

цес като такъв се съдържа в двуединството на човека като биологично и социално същество, надарено с разум. Ако това е така, то човекът се вписва в общата еволюция на планетата и еволюцията на биологичната маса – от зараждането на живота до наши дни. Човекът винаги се е подчинявал на тези закони, осъществявал е преходи в гигантски отрязъци от време, при което непрекъснато е бил застрашаван и поставян на изпитания. Той винаги е доказвал себе си с възможността си да се адаптира към средата, независимо от това дали тя е била враждебна към него, или не.

В "Население и икономика" Л. Радулов отбелязва, че възпроизводството на населението се подчинява на три групи закони – природни, биологични и социални. Освен това "Обстоятелствата ни задължават да признаем, че възпроизводството на населението е също система от икономически, производствени отношения, която се управлява от същите тези икономически закони, които са характерни за съществуващия тип производство", обобщава той. /виж 27, с. 22/.

**Подчинеността на човека на общите природни, биологични и социални закони най-добре проличава на фона на оскъдността на ресурсите за осигуряването на самия живот и на необходимостта да се обменя енергия, информация и дейност със средата.** Всичко това го подтиква неминуемо към стъпки не само по-добре да се адаптира към тази среда с цел да оцелява, но и да развива някои свои заложи в по-висша форма.<sup>1</sup>

## 2. КЛАСИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ ОСНОВИ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

**Зараждането на теорията за човешкият капитал трябва да се търси при възникването на класическата икономическа теория през 17-ти и 18-ти век.** Първоначалното натрупване на индустриалния капитал дава мощен тласък на социалното познание, рожба на което е и самата икономическа наука. Обяснението на функционалните механизми на капиталистическото стопанство неизбежно поставя въпросите за взаимодействието между физическият капитал и работната сила.

<sup>1</sup> Едно от най-надеждните обяснения на този подход към човека е свързано с интерпретацията на петстепенната скала или пирамида на потребностите по Маслоу. При нея първите две степени откъм основата са биологични потребности, свързани с човека като биологичен вид, при което доминантата е върху физиологичните потребности – **храна, сън, размножаване, оцеляване, самосъхранение, сигурност и др.** Явно е, че афиширането на тези първи два етажа от пирамидата ангажират значителна част от ежедневието и дейностите, свързани с изхранването, почивката, както и със самата трудова функция като осъзнат процес, с размножителните и други процеси, които имат физиологична основа.

Едва осигурявайки биологичният си статус, човекът може да направи надстрояването на тази пирамида, при което изпъкват елементите на социалната организация. Те показват, че **човекът е комуникативно същество, надарено с духовност, потребност от общуване, свобода, близост, емоции и чувства.** Най-висшите етажи от тази пирамида заемат **стремежите на човека към познание, откривателство и самореализация.** Добивайки себеуважение и самочувствие, постигайки признание за собствения си статус спрямо себеподобните и всичко онова, което го заобикаля, едва тогава той може да каже, че е успял в претенциите си **да се самоусъвършенства** и утвърждава. Така той все повече и повече развива потенциала на онова, което е заложено в него.

В зората на машинното производство живата физическа сила обикновено се замества от машината като източник на енергия, а по-късно и като заместване на функция. По-късно обаче човекът и машината се допълват и все повече възниква въпросът за съответствието между физическия капитал, от една страна, и параметрите на работната сила – от друга.

**През 17-ти век родоначалникът на английската класическа политическа икономия Уилям Пети в "Трактат за таксите и налозите" прави опит да даде парична оценка на икономическия потенциал на човешката личност в британското общество.** Според него ценността на типичния британски гражданин, както и на земята е равна на доходът, получаван в продължение на двадесет години като рента. Двадесетгодишният период не е избран произволно. "Аз мисля, че това е такъв период, в който могат да разчитат да преживеят съвместно един петдесет годишен човек, друг – на двадесет и осем и дете на седем години, т.е. дядо, син и внук. Затова приемам, че сумата от годишни ренти, съставляващи стойността на даден участък земя, е равна на съвместната продължителност на живота на три такива лица. При нас в Англия тази продължителност се смята че е равна на двадесет и една години." /виж 2, с. 33 – 34/. Цената на средностатистическия англичанин по това време е оценена от Пети на 80 фунта стерлинги, при което зрелият индивид се оценява два пъти повече от подрастващия, а морякът струва колкото трима селяни. Така оценката на цялото британско население за това време излиза 520 млн. ф. стерлинги. /виж 2, с. 34/.

**С цел икономия на държавни разходи, Пети пресмята, че на обществото са нужни като лекари, юристи и нотариуси 1800 студенти при пет годишен срок на обучение и годишен прием от 350 души.** Той дори предвижда, че всяка година един на четиридесет от тях ще умира. "При това аз мога да отбележа, че ако 1800 студенти са достатъчни и ако приемем, че броят на родените деца в Англия годишно са 40 000, то по всяка вероятност един на двадесет сред тях би могъл да обладава забележителен ум и способности" /виж 2, с. 19/.

Сега, в началото на 21-ви век, разсъжденията и изводите на У. Пети имат предимно историческа, но и познавателна стойност. Те са опорните точки на мисълта при опитите да се приложи икономически подход към проблемите на човешкото битие, както и да се изчисли ценността или стойността на човешкото богатство. Същинският пробив в концептуален план по отношение на икономическите измерения на човешкия потенциал се осъществява значително по-късно, през втората половина на 18-ти век.

**Адам Смит в "Богатството на народите" прави гениална догадка чрез аналогията между инвестицията във физически капитал и вложенията на икономически ресурси за повишаване квалификацията на работната сила.** По същество, в исторически план, това са първите наброски на "шотландския мъдрец" с принос към теорията за човешкия капитал. "Когато се построява скъпа машина, трябва да се очаква, че извънредната работа, която тя ще свърши, преди да се изнася, ще възстанови капитала, изразходван за нея, поне с обичайната печалба. Човек, обучен с изразходване на много труд и време на някое от онези занятия, които изискват извънредна сръчност и умение, може да бъде сравнен с една от тези скъпи

машини. Трябва да се очаква, продължава Смит, че работата, която той се научава да върши, ще му възстанови – над обичайната заплата за прост труд – целия разход за неговото обучение, поне с обичайната печалба от капитал със същата стойност. И това следва да бъде осъществено в приемливо време, като се държи сметка за твърде неопределената продължителност на човешкия живот, както се държи сметка за по-определената трайност на машината", доуточнява класикът. Според него, върху тези принципи се основава разликата между работната заплата за квалифициран и за прост труд /виж 1, с. 104/.

**Когато се инвестира в машини, твърди Смит, очакването е да се увеличи brutната печалба. Когато се изразходват средства за подобряване качеството на работната сила, целта отново е същата, т.е. осигуряване на повече прираст, макар и чрез вложения в човека. Но това вече е типична капиталова характеристика. Следователно, според нас, човешкият капитал се формира и е резултат на въздействието върху първоначалния човешки материал, с което се постига ново качество на труда, приложим като факторна услуга. Всяко такова въздействие умножава човешките сили, развива опита и променя производителността. Т.е., когато погледнем на човека през призмата на настъпилите в него изменения в резултат на целенасочените въздействия, той само привидно е същият, но в икономически смисъл това вече не е така. Той има нови качествени характеристики и свойства. Затова човешкият капитал като определение, според нас, изразява натрупаните познания, опитът, придобитите умения и променената в резултат на това квалификация, в съчетание със здравния статус на носителя на тези нови свойства, неговата мотивация, талант и способност да борави с информация.**

Така дефиниран, човешкият капитал едва ли ще предизвика възражения по принцип, освен от неговите тотални отрицатели. Спорни по-скоро могат да бъдат неговите елементи и най-вече разграничаването му от интелектуалния капитал. С елементите или аспектите на човешкия капитал обаче не бива да се прекалява, нито да се правят безсмислени ограничения. В това отношение най-важна е мярката. Прекалено широкото тълкуване на категорията човешки капитал според нас е неправилно. В неговото съдържание според нас не трябва да се включват определени психофизиологични свойства и характеристики, мировгледни и други особености, отнасящи се до морално-етичните качества на личността, което размива самото понятие човешки капитал. Основателна критика на такива възгледи прави Дятлов С. в монографията "Основы теории человеческого капитала" /виж 16, стр. 62/.

**Специалният прочит на "Богатството на народите" за целите на настоящото изследване показва, че А. Смит има по-значим принос за теорията на човешкия капитал, отколкото се знае или се предполага. Това в най-голяма степен се отнася до глава десета от книга първа, посветена на работната заплата и печалбата, и книга втора, озаглавена "За природата, натрупването и приложението на капитала".**

Смит дефинира капитала и го разделя на основен и оборотен. "Целият запас, пише той, се разделя на две части. Онези част, която той очаква да му носи доход, се нарича негов капитал" /виж 1, с. 259/. И след няколко страници продължава: "Основният капитал се състои от:



*Първо*, от всички полезни машини и оръдия на труда, които улесняват и съкращават труда.

*Второ*, от ... сгради, складове, магазини, обори, хамбари и т.н.

*Трето*, от подобренията на земята ... за нейното разчистване, отводняване, ограждане, наторяване и привеждане в състояние, най-подходящо за обработка.

***Четвърто*, от придобитите и полезни способности на всички жители на страната или членове на обществото. Придобиването на такива способности чрез издържането на онези, които ги придобиват, през време на тяхното обучение, следване или чиракуване винаги коства действителни разходи, които са основен капитал, реализиран, така да се каже, в неговата личност. Тези способности, представлявайки част от неговото състояние, са също част от състоянието на обществото, към което то принадлежи. Подобрената сръчност на един работник може по същия начин да се разглежда като машина или оръдие за производство, което улеснява и съкращава труда и което, макар и да коства известни разходи, възстановява тези разходи с печалба" /виж 1, с. 262 – 263/.**

Макар, че цитирането на автори, дори от ранга на А. Смит, да не е категорично средство за доказване на научни истини, в този обемист пасаж има няколко основополагащи неща:

- **Първо**, става дума за придобити способности от отделната личност като член на обществото.
- **Второ**, придобиването на тези способности изисква издържането на онези, които ги придобиват, т.е. става дума за разходи в чисто икономическия смисъл на думата.
- **Трето**, тези придобити способности чрез обучението са капитал по дефиниция.
- **Четвърто**, обект на инвестициите е отделната личност, т.е. капиталът е реализиран, вложен в човека.
- **Пето**, придобитите способности са част от социалния статус на индивида, /в смисъла на благосъстояние/, но и част от интелектуалното равнище на обществото, към което индивидът принадлежи.
- **Шесто**, както при всяко капиталово движение, направените разходи следва да се възстановят с печалба.

Тези основополагащи моменти според нас са най-важните основания за изграждането на модерната теория за човешкия капитал през 60 – те години на 20-ти век, т.е. 180 години по-късно.

След У. Пети и А. Смит, най-добрите образци в прилагането на икономическия подход към човека и неговите свойства срещаме при К. Маркс като специфичен представител на класическата школа в политическата икономия и при неокласика А. Маршал. По същество цялата философия на изследването в "Капиталът", "Немската идеология" и други произведения на Маркс е подчинена на този подход и диалектиката между човека и средата /природата/ при възпроизводството на живота на хората. **Самият възпроизводителен процес в системата на марксизма се разглежда в два аспекта: като възпроизводство на материалните условия на живота в системата на общественото производство и, второ, като естествено биологично възпроизводство на индивидите или продължение на рода.**

В предговора към първото издание на "Произход на семейството, частната собственост и държавата", Фр. Енгелс възпроизвежда следната бележка на К. Маркс: **"Според материалистическото разбиране, определящ момент в историята са в крайна сметка производството и възпроизводството на непосредствения живот. Но самото то пък има двояк вид. От една страна, производство на хранителни продукти, предмети за храна, облекло, жилища и необходимите за това сечива, от друга – производство на самия човек, продължение на рода"** /виж Маркс К., Енгелс Ф., Съчинения, т. 21, С., стр. 28/. Струва ни се, че това твърде важно в методологичен план положение традиционно се подценява при разглеждането на теоретико-приложните аспекти на проблемите, свързани с човешкия капитал.

Освен това не може да се твърди, че в системата на марксизма капиталът се отъждествява с капитализма като икономическа и обществена система. Напротив, според възприетия подход преходни са само исторически определените форми на капитала, докато общотеоретичната му характеристика е по-слабо изменчива. **Един по-съвременен прочит на "Капиталът" свидетелствува за това, че и трите тома са "изпълнени" в смисъла на общата икономическа теория**, като се започне от характеристиката на трудовия процес и неговите фактори, елементите на стойността, възпроизводството и т.н. "Ако снемем както от работната заплата, така и от принадлежната стойност, както от необходимия труд, така и от принадлежния специфично капиталистическия характер, то ще останат не вече тези форми, а само техните основи, общи на всички начини на производство", отбелязва Маркс /виж 5, стр. 911/. И още: "Принаденият труд изобщо, като труд над размера на дадените потребности, трябва винаги да съществува" /виж 5, стр. 851/.

Традицията, заложена от класиците при изследването на основите на икономическите измерения на човешкото битие, намира своето продължение в творчеството на най-изявения представител на неокласическата теория от края на 19-ти век – А. Маршал. "Политическата икономия, или икономикс се занимава с изследването на нормалната жизнена дейност на човешкото общество", отбелязва той. "Следователно тя, от една страна, представлява изследване на богатството, а, от друга – образува част от изследването на човека". От по-съвременни позиции бихме могли само да отбележим, че най-същественният момент на богатството на всяка нация е самият човек, в смисъл на богатството на човешката природа /виж 8, част I, стр. 56/.

Следвайки класическата традиция, Маршал твърдо се придържа към традиционното схващане, че човешката трудова дейност винаги се явява взаимодействие между човека и природата. "В известен смисъл, отбелязва той, има /съществуват/ само два фактора на производството – природата и човека. Капиталът и организацията се явяват като резултат от работата на човека" /виж 8, част I, стр. 209/. И по-нататък: "От всякаква гледна точка човекът се явява център на проблемите на производството, както и на проблемите на потреблението" /виж 8, част I, стр. 209/. На проблемите на населението в своите "Принципи на икономикс" той посвещава три глави и разглежда образованието като национално капиталовложение. "Образованието – това е национална инвестиция", отбелязва той /виж 8, част I, стр. 293/. Освен това, според него, "Нищо няма така да съдейства за бързото нарастване на на-

ционалното богатство, както усъвършенстването на нашето училищно образование". /виж 8, част I, стр. 290/.

**Най-съществен принос при създаването на съвременната теория за човешкия капитал имат американските икономисти Теодор Шулц и Гари Бекер, представители на Чикагската школа в икономическата теория** /виж 25, стр. 53, 271, 305, 558/. С публикациите си през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век те залагат фундамента на широкомащабни изследвания по тази атрактивна материя, която става все по-актуална. Например Нобелова награда за икономика през 2000 г. се присъжда на Джеймс Хекман и Даниъл Макфаден за статистически анализ на отделните лица и домакинства. Това е материя, отнасяща се до проблемите на човешкия капитал, защото изследва "как икономическите стимули влияят върху избора на образование, работа и местоживее и ефекта на образователните програми върху заплащането и заетостта" /виж 32. Пипев И., Трифонова С., Лауреати на Нобелова награда по икономика /1969 – 2002 г./ С., 2004 г./.

**Като всяка новост първоначално концепцията за човешкия капитал среща неразбиране и съпротива от научната общност в САЩ и Западна Европа.** За страните от Източна Европа и бившия Съветски съюз не може и дума да става за интерпретация на капитала, извън Марксовото теоретично наследство. Едва през 1992 г. в своята лекция при връчването на отсъдената му Нобелова награда, Г. Бекер споделя: "Понятието човешки капитал стана толкова привично, че сега е трудно да си представиш с каква враждебност през 50-те и 60-те години беше посрещнат подходът, въвел в употреба този термин. Самата концепция за човешкия капитал се обявяваше за оскърбителна, доколкото тя разглежда хората като машини. Погледът върху образованието като на инвестиции, а не като приобщаване към културния опит, се смяташе за безсърдечен и безнадеждно ограничен. В резултат на това аз дълго се колебаех заслужава ли си да нарека своята книга "Човешки капитал", като се опитах да намаля риска с помощта на дълго подзаглавие, което самият аз отдавна съм забравил. И така съвсем постепенно икономистите, да не говорим за всички останали, започнаха да признават понятието човешки капитал като полезен инструмент при изучаването на различните икономически и социални проблеми" /виж 10, с. 592/.

Т. Шулц е първият икономист, лауреат на Нобелова награда за разработки в областта на теорията на човешкия капитал. /1979 г./ Той е и първият автор, афиширал и популяризировал тази теория в световен мащаб. Гари Бекер получава Нобелова награда за фундаментални приноси в същата област значително по-късно – през 1992 г. Той обаче отдавна се е утвърдил като световноизвестен учен и водещ икономист по теоретичните проблеми на човешкия капитал и внедряването на съвременния икономически подход при изследването на всичките аспекти на човешкото поведение. Книгата му "Човешкият капитал" излиза през далечната 1964 г. като реализация на проект в НБНИ /Национално бюро за икономически измервания/. Вероятно след "Общата теория на заетостта, лихвата и парите" на Кейнс, това е научният труд, повлиял в значителна степен за развитието на икономическата наука през втората половина на 20-ти век. В лекцията при връчването на Нобеловата награда той отбелязва: "В моите изследвания аз използвам икономическия подход

за изучаване на социалните проблеми, които обикновено отпадат от полезрението на икономистите" /виж 10, с. 582/. В най-голяма степен това се отнася до проблемите на дискриминацията, икономическите аспекти на престъпното поведение, теорията за човешкия капитал, икономическата интерпретация на семейството в съвременните високо развити пазарни стопанства. Тези проблеми са обект на изучаване и от други социални науки, най-вече от социологията, психологията, демографията, социалната медицина, антропологията и др. Навлизането на базисната икономическа теория в тези утвърдени и самостоятелни научни области закономерно предизвиква реакции на професионална ревност, което пороци понятието "икономически империализъм". То се използва в различни аспекти, но най-често в смисъл, че не е редно икономическата теория да се намесва в области, които не са в основата на нейния същински предмет.

По този повод следва да се отбележи, че икономическата теория още от времето на своето възникване стои на клона на социалното познание. Тя използва в своя инструментариум методи от точните науки, но винаги ще си остане обществена наука. Поради тази причина не следва да се поставя своеобразна "китайска стена" между отделните социални науки с цел да се парцелира социалното пространство в своеобразни "феодални владения". Напротив, 20-ти век показва плодотворния интегритет на сродни научни области и развитието на интердисциплинарите пространства между физиката, химията, биологията и медицината. От тази симбиоза спечелиха както теорията, така и практиката на физикохимията, биофизиката, спорта, хирургията и други области, свързани със сложната природа на човека като единство на биологично и социално.

Изводът, който се налага от това сравнение, може да се сведе до следното: **социалното познание може "да се научи" от практиката в точните и природните науки относно взаимното проникване между тях**. Един добър пример в това отношение е масовото навлизане в инструментариума на икономическата теория на елементите от точните науки – математика, статистика, иконометрия и др. Те обаче се използват като метод, без да изменят по същество предметната област на икономическата теория.

Макар че в концептуален план теорията за човешкия капитал намира своите корени в произведенията на икономистите класици, както и в неокласическата теория, самият факт, че това е съвременно научно познание от втората половина на 20-ти век, позволява то да използва и съответните по-модерни инструментариуми. **Самото развитие на икономическата наука отразява измененията в нейната предметна област, както и в използвания категориален апарат**. По отношение на човешкия капитал главната заслуга в тази посока е на Гари Бекер. Според него ... "човешкият капитал приема много форми, в това число умения и способности, сумата от качества, конституиращи индивидуалността, външен вид, репутация, подходящи акредитиви" /виж 11, с. 262/. Това, според нас, също е израз на по-широка интерпретация на концепцията за човешкия капитал, с която трябва да се съгласим. На практика той доразвива теорията за потреблението и човешкото поведение чрез маржиналния анализ и максимизирането на полезността от разнообразните човешки дейности на рационалния и целенасочен индивид. **Освен това в теорията за**

**човешкият капитал органично са вплетени съвременната интерпретация на производствената функция, теорията за оскъдността и полезността, теорията за адаптивните и рационални очаквания, теорията за благосъстоянето и неравенството, теорията за алтернативните разходи, както и постиженията на финансовата наука в областта на общата инвестиционна теория.**

Гари Бекер приема, че "икономическият подход се явява всеобеман и че той е приложим към всяко човешко поведение" /виж 10, стр. 35/. В същото време, според него, той не е нов, а е прилаган често от А. Смит при обяснението на политическото поведение на хората. "Маркс и неговите последователи, продължава Бекер, са прилагали "икономическия", както е било прието да се нарича този подход, не само при поведението на пазара, но и към политиката, брака и другите форми на извънпазарните отношения..."

Но за марксистите, продължава той, икономическият подход означава, че организацията на производството играе решаваща роля и предопределя социалната и политическата структура, и основна роля те определят на материалните блага, цели и процеси, на конфликтите между работниците и капиталистите и най-общо – подчинението на една от друга класа. Онова, което аз наричам "икономически подход", споделя Бекер, има с такава гледна точка малко общи неща. Освен това, марксистът, подобно на последователите на Бентам, е склонен да отделя по-голямо внимание на това, което трябва да бъде, /нормативният подход в икономическата теория, бел. авт./, и поради това често лишава своя подход от всякаква предсказваща сила, опитвайки се да подведе под него без изключение всички събития" /виж 10, стр. 37/.

В основата на концепцията за човешкият капитал като територия на икономическия анализ приемаме няколко базисни положения:

*Първо*, човекът, върху който са осъществени целенасочени образователно-квалификационни и други въздействия, разполага с по-производителна работна сила, което е свидетелство за придобития човешки капитал. Тук под работна сила разбираме класическото ѝ определение като съвкупност от свойства на живата човешка личност, които могат да бъдат използвани в целесъобразната човешка дейност. "Под работна сила или работоспособност ние разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организъмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности", отбелязва К. Маркс /виж 3, стр.178/.

Работната сила съществува само като способност на живия индивид. "Притежателят на работната сила е смъртен", отбелязва Маркс /виж 3, стр. 182 /. Освен това "работоспособността още не означава труд". За да се формира това специфично свойство в живата човешка личност "се изисква определено образование и възпитание, което, от своя страна струва една по-голяма или по-малка сума от стокови еквиваленти" /виж 3, стр. 182-183/. Макар че Маркс определя "тези разходи по обучението като нищожни за обикновената работна сила", на съвременен език това са инвестиционни разходи по формиране на човешки капитал.

Доколкото "потреблението на работната сила е самия труд" /виж 3, стр. 189/, очевидно е, че придобитият от индивида човешки капитал ще влияе върху параметрите на труда като факторна услуга. Така човекът като материален носител на чо-

вешкия капитал, работната сила като основно негово свойство и трудът като факторна услуга са взаимно свързани и обусловени понятия, но имат различна икономическа същност и съдържание.

*Второ*, формирането на човешки капитал с определени количествени и качествени характеристики е съпроводено с инвестиции. Те ангажират огромни финансови ресурси в съвременните общества, и се разчита на определена възвръщаемост от тях. И при човешкия капитал, първоначалният израз на движението на капитала е неговата парична форма. Самият паричен ресурс като концентрирана форма на богатството не се влага за придобиването на физически капитал, а вложението е в самите индивиди. Теорията за човешкия капитал разширява разбирането за инвестиционния процес, който продължително време се е отъждествявал с инвестициите във физически капитал. Така според Т. Шулц "Работниците се превръщат в капиталисти не от размиването на собствеността върху корпоративните активи /акции/, както утвърждава мълвата, а от придобиването на знания и навици, притежаващи икономическа стойност". От общата инвестиционна теория знаем, че възвръщаемостта от инвестициите по принцип не е гарантирана, независимо от това в какво се инвестира. "Хората добавят към своя запас от човешки капитал чрез инвестиране в себе си", отбелязва Пол Хейн /виж 36, стр. 281/ и в същото време предупреждава един хипотетичен студент: "Ти сега купуваш обучение, отчасти надявайки се то да повиши цената на твоята работна сила. Но бъдещата цена на твоите услуги може да се окаже прекалено ниска, за да оправдае сегашното ти капиталовложение" /виж 36, стр. 158/.

*Трето*, дейностите, свързани с формирането на човешкия капитал, са твърде разнообразни и включват образователни инициативи и самоинициативи на различни равнища, развитието на вродените способности и таланта, формирането на професионален и житейски опит, здравеопазването и поддържането на жизнения статус на индивидите, социалните общности и членовете на обществото като цяло, инвестициите в географска мобилност, при което обикновено се реализират външни ползи в личностен план, както и формирането на нагласи и мотивация за социална и икономическа активност.

*Четвърто*, базисно положение в теорията за човешкия капитал е изискването за съответствие между професионалната квалификация на индивидите и използваната технология, между качествено състояние на човешкия фактор и елементите на физическия капитал. Колкото е по-високо технико-технологичното равнище на производството, в толкова по-голяма степен нарастват и изискванията към човешкия капитал.

*Пето*, доходите от платена работа и самонаемане най-общо са функция от инвестициите в човешки капитал и от съответното образователно и професионално квалификационно равнище. Колкото по-качествен е човешкият капитал, при равни други условия, в такава степен по-високи следва да са и доходите за отделните индивиди, както и за конкретното общество. Тази зависимост обаче също не следва да се възприема като безусловно вярна при всички положения. Причината е, че човешкият капитал в масовия вариант се формира в сферата на услугите – образова-

телни, здравни, културни, информационни и др., докато доходът, както знаем, се заработва от платена работа на трудовия пазар и е функция на много повече фактори.

*Шесто*, човешкият капитал притежава повечето от универсалните характеристики на капитала въобще. /виж 19, стр. 160, 171/. В същото време той има особени свойства, доколкото е свързан с живата човешка личност. **Според нас, човешкият капитал се е появил далеч преди познанието да се е произнесло за него.** Така е впрочем и с повечето социално-икономически форми и в частност търговския, лихварския и индустриалния физически капитал. Познанието за тях се е появило столетия, или дори хилядолетия по-късно от реалното им съществуване. В още по-категорична степен това се отнася за природните и други науки, стоящи извън социалното познание. И сега човечеството знае твърде малко за това, което ни заобикаля. Така твърдението, че човешкият капитал е възникнал в индустриалната епоха, през двадесети век, или е характеристика на капитала в слединдустриалното общество, не почива на реални факти и по същество представлява груба методологическа грешка. **Още в зората на човешката цивилизация първият натрупан и възпроизведен опит или умения вече е израз на капиталова характеристика, присъща на човека.** Следователно, когато осмисляме човешкия капитал, първо, по-подробно трябва да изясним свойствата на живата човешка личност, защото той е неотделим от него и, второ, в известен смисъл те са идентични, защото материалният носител на човешкият капитал е самият индивид.

На хората е присъщо натрупването и предаването на познание, опит и умения, както и акумулацията им във времето. Те са в същото време и символите на просперитета на човешката цивилизация. Ако първата предпоставка за формирането на човешкия капитал е самият човек, то следва още в самото начало да се поставят на подбавашо възлово място базисните характеристики на живата човешка личност, които имат решаващо значение за самото поставяне на проблема.

**По своята дълбока природа човешкият капитал се представя като субстрат от знания, умения, мотивация, опит, талант и други свойства или дадености, които се придобиват в рамките на жизнената дейност на индивидите.** Така от решаващо значение за изучаването на тази материя е детайлното познаване на базисните характеристики на човека и населението като съвкупност от индивиди, обитаващи определена територия.

**По принцип всеки човек е уникален.** Той притежава вродени качества, заложби, предопределености или обремененост в областта на физиологията или интелектуалния статус. Например М. Фридман, но и Г. Бекер твърдят, че наследствените характеристики на индивида са по-важни от наследяването на богатството по родствена линия. Както акумулираното богатство се наследява, така се наследяват и често пъти играят по-важна роля в битието на човека талантът, дарбата, независимо в каква област са заложени. Така човешкият капитал не само се обвързва с отделния човек, но той може да изразява и собственото си самодвижение като процес на развитие. Човекът е така устроен, че може да се учи сам, като самоинвестира в себе си. **В такъв случай говорим за индивидуално възпроизводим човешки капитал, въплътен в личността, за разлика от неговите обществени измерения.** Те се различават помежду си по функционалност, възпроизводство и други свойства.

Задачите на индивидуалния инвестиционен процес са различни от проблемите на човешкия капитал на фирмено или национално равнище.

*Седмо*, при изучаването на човешкия капитал като специфична негова черта трябва да бъдат включени или отразени някои естествено научни характеристики на индивидите, групите и населението на една нация. Така, както основният и оборотният капитал влияят върху кръгооборота и оборота на физическия капитал и са обект на подробно изучаване от икономическата наука, по същия начин във функционален план следва да бъдат отразени някои от базовите свойства на човешкия капитал, детерминирани от пола, възрастта, стареенето, психичното и физическо здраве или запазването на наличния генетичен фонд като елемент на националното богатство.

*Осмо*, общото, специализираното или смесеното обучение на работното място не са форми на човешкия капитал, както масово се възприема, а представляват специфичен инвестиционен, т.е. създаващ способности процес, при който се формира общ или специфичен човешки капитал /по Бекер/. Той се осъществява на равнище базова организация и може да бъде както формален /официален/, така и неформален, под най-различни форми, в това число самообучение и придобиване с времето на производствен опит.

Към дейностите, участващи във формирането на човешкия капитал в този смисъл трябва да включим програмите за квалификация и преквалификация като част от системата за обучение през целия живот, осъществявана на различни равнища и под различни форми. Освен това, неразделна част от цялата тази проблематика са разходите и ефектите за географска мобилност на индивидите и на техните семейства в търсенето на по-добри условия за реализация.

*Девето*, проблемите на човешкия капитал много тясно са обвързани със семейството като икономическа форма за възпроизводството на рода и формиране на елементите на човешкия капитал чрез неформалното образование, поддържането на здравния статус на подрастващите, тяхната първоначална социализация и други процеси, които имат по същество инвестиционен характер. Семейството е същински инкубатор на човешки капитал по всички линии на взаимодействието между неговите членове.

Едно допълнително съображение в концептуален план относно възникването на теорията за човешкия капитал е доминиращото до средата на 20-ти век разбиране, че наемният работник е някаква даденост на пазарната среда и той се вписва в нея без достатъчна обвързаност със системата на общественото производство и най-вече с предшестващите дейности от чисто икономически характер, които да го подготвят в качествено отношение за заработването на доход от платена работа или от самонаемане.

В "Капиталът" К. Маркс приема, че стойността на работната сила включват и средствата, необходими за възпроизводството и издръжката на членовете на семейството на работника. "Стойността на работната сила, както и на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за произвеждането, а следователно и за възпроизвеждането на този специфичен предмет на търговия"... "Щом съществуването на индивида е дадено, произвеждането на работната



сила се състои в неговото собствено възпроизвеждане, в поддържането на неговия живот". Освен това Маркс отбелязва "че в противоположност на другите стоки, определението на стойността на работната сила съдържа исторически и морален елемент". Освен това "средствата за живот, необходими за произвеждането на работната сила, включват и средствата за живот за заместниците, т.е. за децата на работниците". И още: "За да се преобразува човешката природа така, че да придобие ловкост и похватност в определен отрасъл на труда, ... изисква се определено образование или възпитание, което, от своя страна, струва една по-голяма или по-малка сума от стокови еквиваленти. Тези разходи за образование са различни в зависимост от квалификацията на работната сила. Така че и тези разходи по обучението, които са нищожни за обикновената работна сила, влизат в кръга на стойностите, изразходвани за нейното произвеждане" /виж 3, стр. 181-183/. Тази теза обаче не е развита в дълбочина, което, според нас, се обяснява с особеностите на капитализма от средата и втората половина на 19-ти век. Затова Г. Бекер отбелязва, че "до 50-те години на 20-ти век икономистите обикновено са разглеждали работната сила като някаква даденост, която не се поддава на подобрене" /виж 10, стр. 591/.

**Споделяме виждането, че човешкият капитал следва да се дефинира еднозначно като категория на икономическата теория. Според нас, това е особена форма на капитала, която е свързана с живата човешка личност и е резултат от инвестиции в знание, квалификация и производствен опит, с изграждането на умения и други придобиваемы свойства, при което нарастват възможностите на труда като факторна услуга и се обогатяват свойствата на личността, носител на трудовата функция. В същото време, от гледна точка на неговата структура, елементи, характерни черти, функции, роля, място и връзки с другите елементи на икономическата система, представлява единство от множество определения. Първо, той трябва да се вписва в общата зависимост на капитала като ресурс и производствен фактор, който е резултат от предшестващата дейност на хората. Второ, капиталът като ресурс в своята функционалност осигурява прираст на стойността и богатството, когато се вложи производително в системата на производството. Трето, в съдържателно отношение може да се възприеме една по-широка трактовка на категорията човешки капитал, която да включва няколко важни момента: а/ акумулираното знание в процеса на неформалното и формално обучение преди и по време на трудовата кариера, б/ натрупаните опит, умения и сръчности в професионален и житейски план, в/ към човешкия капитал следва да причислим и самия човек като даденост, с цялото богатство на неговата природа, г/ един от аспектите на човешкия капитал е здравният статус на индивидите и здравето като ресурс на обществената и икономическата среда, д/ човешкият капитал свързваме с онаследени по биологичен път способности, дарования и талант, които могат да се проявят и впоследствие да се рентират в осъзнатата и целенасочена жизнена дейност, е/ човешкият капитал включва в себе си уменията на индивида да борави с информация във всичките и аспекти чрез средствата за комуникация и мобилност, както и мотивацията за икономическа и всякаква друга дейност.**

**Строго научно, човешкият капитал би трябвало да има нещо общо с икономиката на физическия капитал и земята като производствени ресурси и**

**фактори от гледна точка на неговата икономическа оценка.** Така, както отделния индивид не може да бъде обект на покупко-продажба, по същия начин и човешкият капитал като неотнимаемо свойство на индивида е нетъргуемо икономическо благо. Въплътеният в човека капитал обаче влияе върху параметрите на работоспособността и е негово пожизнено притежание. Формираният се човешки капитал номинално е собственост на индивида и често пъти – единствен негов актив. Обяснявайки подбудите за инвестиции, в **"Обща теория на заестостта, лихвата и парите"** Кейнс пише: **"Когато един човек инвестира пари или купува капиталов актив, той купува правото върху поток от бъдещи приходи за времето на живот на актива"** /виж 9, с. 155/. А "отношението между очаквания доход, които носи една допълнителна единица от този капитал, и разходите за производството на тази единица ни дават пределната ефективност на капитала" /виж 9, с. 155 – 156/. Заслугата на Бекер в случая се състои в това, че той пренася в ширина и дълбочина тази зависимост от инвестициите във физически, към инвестициите в човешки капитал. При това може да се сравнява едната с другата ефективност.

**Спрямо общата икономическа теория и теорията за човешкия капитал бихме могли да определим, че икономическата оценка или стойността на човешкия капитал, независимо от разходите по неговото създаване, ще се определи от бъдещите доходи, които индивидът, притежател на индивидуалния човешки капитал, може да заработи в рамките на трудовата си кариера.\*** Мнозина автори така дефинират и самото понятие: "Човешкият капитал е стойността на доходоносния потенциал, въплътен в отделните индивиди. Той включва вродените способности и талант, както и образованието и придобитите от тях умения" /виж 34, Фишър и кол. с. 797/. И още: "Понятието човешки капитал е въведено, за да се обясни защо образованието и опитът оказват влияние върху заплащането и кое определя какво образование получават хората" /пак там, с. 315/.<sup>1</sup>

Според нас, стойността на човешкия капитал трябва да се определя не само спрямо стойността на производствените разходи, свързани с неговото създаване, макар че те са основният стойностно образуващ фактор по принцип и при нормални икономически условия. Тази стойност не е в смисъла на производствената цена като форма на стойността в системата на Маркс. Това не е и "естествената цена" по Смит. Един коректив в това отношение е разбирането, че по отношение на човешката форма на капитала производствените разходи включват както преките, така и алтернативните разходи по неговото създаване. **Затова стойността на човешкия капитал би трябвало да се определя от неговата ценност при пазарни условия и възможността да носи бъдещи доходи в смисъла на съвременната интерпретация на доходността от капиталовите активи. Когато възприемем такава из-**

<sup>1</sup> Известно е, че според трудовата теория на стойността /Смит, Рикардо, Маркс/, земята като производствен фактор няма стойност, доколкото не е резултат на човешки труд, но има цена като имагинерна величина. Съвременната икономическа теория обаче освен с разходна трудова метричност борави и с полезностна като такава, като между тях, според нас, не съществува теоретична несъвместимост. Затова трябва да използваме в научен оборот и двете понятия – стойност и цена на човешкия капитал, като само в свършено абстрактен план може да се приеме, че създаването на човешки живот не е свързано с разходи в икономическия смисъл на думата. Нима оплождането "ин витро" няма своите икономически характеристики?

ходна методологическа позиция, стойността на човешкия капитал се определя както стойността на всички останали икономически ресурси. Това е стойността на всички очаквани от него бъдещи облаги предимно като поток от парични доходи.

В прагматичен план тази икономическа характеристика влиза в противоречие с общочовешките ценности за съвкупността от качества на отделната човешка личност. Например бизнесът трябва да избира между най-способните като даденост и онези, които имат потенциал да създават най-високо оценявания продукт при конкретните условия на производствената и социалната среда.

По принцип **човешкият капитал се дефинира по различен начин, така, както съществува голямо разнообразие относно вижданията за капитала в класическата и неокласическата икономическа теория.** В това отношение не правят изключение и българските изследователи на проблемите на човешкия капитал. До сега у нас са осъществени редица общотeorетични, иконометрични и статистически изследвания, свързани с човешкия капитал. Утвърдени автори в тази посока са Л. Дулевски, М. Матев, Д. Канев, А. Захариев, П. Шишманова, Мл. Тонев, Р. Симеонова – Ганева, П. Симеонова, Н. Димитров, Й. Калчев, И. Зарева, В. Бошнаков, В. Минчев и др. По-мощните изследвания обаче, според нас, тепърва предстоят. Освен това, теорията за човешкия капитал има и своите отрицатели, най-вече от консервативни позиции, отъждествяващи капитала само с индустриалния капитал.

В България такъв автор е Иван Николов. В "Глобалната икономика, теория и реалност" той пише: "Аз бих добавил това, че понятието "човешки капитал" е аналогично на понятието "дървено желязо". Именно поради това използването на понятието капитал /в смисъл човешки капитал – б.м./ в този случай е крайно опасно, ненаучно, замаскиращо реалните икономически процеси" /виж 24, с. 193/. И по-нататък: "Така че текущото знание, което той /човекът/ носи, даже и да се нарече капитал, човешки капитал, няма нищо общо с категорията капитал от миналото". /пак там/.

Ние можем да се съгласим само с последната констатация, в смисъл, че човешкият капитал няма нищо общо с разбирането за капитала от преди сто и петдесет години например. В същото време посоченият автор оставя място и за разбиране природата на човешкия капитал от гледна точка на общата теория на капитала, която е характерна за всичките му конкретни исторически форми. Например той пише, че капиталът е предметно знание, капиталът е богатство, което носи доход, /пак там, с. 180/, че капиталът като индустриален е историческа категория. И накрая, в смисъла на научна доблест и добросъвестност той отбелязва, че "икономическият империализъм", респективно "икономическият подход" е необходима школа и нейното по-нататъшно развитие ще й донесе още по-голямо утвърждаване" /пак там, с. 96/. Още по-важна е констатацията на посочения автор, че днешното време е несъвместимо с "идеологическата нетърпимост" и че е възможна конвергенция между икономикс и неомарксизмът чрез информационната теория за стойността, на която той е привърженик /пак там, с. 346/.

### 3. ЧОВЕШКИ И ИНТЕЛЕКТУАЛЕН КАПИТАЛ

Точното дефиниране на човешкия капитал и определянето на неговата структура и съдържание е условие за разграничаването му от други съвременни капиталови форми, които също имат нематериален характер. Те са важни активи на семейства, фирмите, институциите или нацията като цяло. През последните две десетилетия в научната литература се осъществява истински "бум" в тази посока. Става дума за социален, интелектуален, организационен, клиентски, репутационен, информационен, природен, цифров, управленски, екологичен и други модерни форми на капиталовото богатство /виж 23., Неделчев Д. Социален капитал и икономическо развитие, дисертация, гл. II, С. 2006/.

Най-трудно е това разграничение между човешкия и интелектуалния капитал. Една от причините за затрудненията в тази посока, според нас, са свързани с обстоятелството, че както физическият, така и умственият труд са вътрешно присъщи на човека. Освен това в съвременните производствени системи действа законът за смяна на труда, редуване на функциите, при което един и същи носител на човешки капитал съчетава тези две основни измерения на трудовата функция. Въпреки това обаче, на практика съществуват както предимно физическа, така и предимно интелектуална дейност. Първата обезателно включва и определени интелектуални усилия, докато втората не може да се осъществява без разход на физическа енергия. Самият труд като целесъобразна човешка дейност предполага това двуединство. Тогава възниква въпросът – каква е разликата и какво е общото между тези две близки форми на капитала?

По тази материя, според нас, споровете тепърва ще се изострят, още повече, че съществуват две взаимно изключващи се изходни позиции за интелектуалния капитал и трета, която разглежда самостоятелното съществуване както на човешкия, така и на интелектуалния капитал. Това според нас е нормално и обяснимо, още повече, че теорията за човешкия капитал се разработва от половин столетие, докато понятието интелектуален капитал е в научен оборот от 15 – 20 години. "В икономическата литература разнообразието от мнения по повод определението на категорията "интелектуален капитал" е достатъчно широко, пише Вера Супрун. Съгласно първата, интелектуалният капитал е част от човешкия капитал. Съгласно друга гледна точка, понятието интелектуален капитал е по-широко и по-сложно от понятието човешки капитал и включва в себе си информацията като самостоятелен производствен ресурс" /виж 29, Супрун В. с. 31. Интеллектуальный капитал: Главный фактор конкурентности экономики в XX- веке". Ком Книга, М. 2006/.

Критский М. в монографията "Человеческий капитал" въвежда понятието "интелектуален човешки капитал". "Неговото развитие се явява резултат от обособяването на интелектуално-информационната функция на производствения човешки капитал в самостоятелен вид човешки капитал" /виж 21, цит. изт. С. 103 /. Същият автор достига още по-далеч с извода, че "Интелектуалният човешки капитал се явява като най-фетишизираната форма на човешкия капитал, когато индивидуализацията на жизнедеятелността достига своя предел." /пак там, с. 104/. Критский обособява още "интелектуално-информационен човешки капитал" и "непосредст-

вено интелектуален човешки капитал", към който принадлежат учените в различни области на познанието. /пак там, с. 106 и 110/.

В колективната монография "Человеческий капитал в транзитивной экономике" Добринин, Дятлов и Циренева пишат: "Човешкият капитал има сложна вътрешна структура. Общоприето се явява неговото делене на основни активи, към които се отнасят:

- а/ интелектуалния капитал,
- б/ фонд подготовка в производството,
- в/ фонд здраве,
- г/ фонд миграция,
- д/ фонд икономически значима информация
- е/ фонд мотивация към икономическа дейност,
- ж/ фонд предприемачество,
- з/ други /в разширителната трактовка – виж 15, с. 85/.

Следователно цитираните автори включват интелектуалния капитал в състава на човешкия капитал. Към тази група принадлежи огромното мнозинство автори, работещи по проблемите на човешкия капитал, в това число и самите съвременни създатели на тази теория, нобелистите Шулц и Бекер. Последният например дели човешкия капитал на а/ капитал образование – това са общите и специфични знания, б/ капитал професионална подготовка – това са квалификацията и производственият опит, в/ капитал здраве, г/ капитал миграция. Освен това той включва в него притежаването на икономически значима информация и мотивацията за икономическа дейност. Ясно е, че по принцип образованието, общите и специални знания са условие за интелектуална дейност и свидетелстват за интелектуална съставка в човешкия капитал.

Разбирането, че понятието "интелектуален капитал" е по-широко и по-сложно от понятието "човешки капитал" почива на аргументи, свързани с информацията в най-широкия смисъл на думата и организацията като икономически ресурси, както и с обстоятелството, че съществува акумулирано знание, което е резултат от цялата цивилизована история в развитието на човечеството и неговото достойнство във вид на информация за съвременните хора. Тя е създадена, осмислена, съхранена или материализирана в трудовата и най-общо в жизнената дейност. В такъв смисъл например Питагоровата теорема като знание и информация е от шести век преди новата ера, но е част от интелектуалния капитал на човечеството.

Такова разбиране не оспорва нито един елемент от теорията за човешкия капитал. Дори напротив, самата теория за човешкия капитал се разглежда като своеобразен ключ и ядро на концепцията за интелектуалния капитал. Ако е негова съставка в определен смисъл, това съвсем не го обезличава като самостоятелна капиталова форма. "Анализът на интелектуалния капитал и главно неговите структури /съставки/ е целесъобразно да започне с внимателен прочит на теорията за човешкия капитал", пише Супрун в цитираната монография /с. 35/. И още: "Теорията за интелектуалния капитал изкрystalизира от две направления на съвременната научна мисъл: 1/ Теорията за човешкия капитал и 2/ Теорията за постиндустриалното общество /пак там. С. 93/.

По принцип, нематериалните активи на функциониращия бизнес не се свеждат само до човешкия капитал. Тези активи обаче имат изключително голямо значение за дейността и пазарната оценка на всяка икономическа организация. Последната понякога е десетки пъти по-висока от балансовите отчети на материалните ѝ активи. Тъкмо това обстоятелство служи като главен аргумент за разширителната трактовка на интелектуалния капитал. Въпросните активи са резултат от минали и настоящи – предимно интелектуални дейности, свързани не само с наличния човешки капитал, но и с елементите на интелектуалната собственост, създадени от настоящата и предшестваща дейност на хората. Освен това, в тях се включват елементите на организацията, управлението, корпоративната култура, информационните и комуникационни технологии /ИКТ/, изградените мрежови системи, както и други пазарни и непазарни активи, които са извън наличния човешки капитал. "Нематериалните активи на организацията често изцяло се отъждествяват с интелектуалния капитал". Милнер включва в тях пазарни нематериални активи, елементи на интелектуалната собственост, човешкия капитал и инфраструктурния капитал. Той цитира Т. Стюарт, който отделя три съставки на интелектуалния капитал: човешки, организационен и потребителски /клиентски – виж Милнер, Управление интелектуалными ресурсами, Вопр. Экономики, 2008, № 7, с. 134/.

Според Ралф Цвильов "Интелектуалният капитал като разновидност на основния капитал в съвременното общество има далеч нееднозначен характер и не се свежда до неговото персонифицирано проявление", т.е. към отделния индивид като носител на човешки капитал /б.а. – виж Цвильов, Социальный конфликт в постиндустриальной экономике, МЭ и МО, № 10, 1998, с. 37/. "Ще се уговорим, пише той, че понятието интелектуален капитал е по-широко и по-сложно от понятието човешки капитал, тъй като в първото е заложена трактовката на информацията като самостоятелен производствен ресурс" /пак там, с. 33/.

Същият автор включва в структурата на интелектуалния капитал три елемента: а/ персонифициран интелектуален капитал или човешки интелектуален капитал, свързан с индивида, б/ обезличен интелектуален капитал като натрупано интелектуално и духовно богатство от предшестващи поколения и дейности /вече извън човешкия капитал/ и в/ всеобщ обезличен интелектуален капитал като израз на всеобщите производителни сили и придобитата по-рано информация /пак там, с. 38/.

В "Интелектуален капитал и проблеми на използването му в България", Н. Димитров и Н. Игов след констатацията, че "в литературата най-често не се прави ясно разграничение между човешки и интелектуален капитал" /виж 14, с.82/, определят човешкия капитал като запаси от здраве, умения, навици, опит, квалификация /пак там, с. 83/ и след няколко страници пишат: "Под интелектуален капитал ние разбираме реализираните в икономиката знания, навици и умения на човека, които му носят допълнителен доход /печалба – с. 85/. И по-нататък: "Носител на интелектуалния капитал е човекът" /с. 88/. Следователно, според позицията която защитаваме, цитираните автори визират интелектуалния човешки капитал или, което е същото – човешкия интелектуален капитал "като съвкупност от нематериални активи, които създават новости и произвеждат продукция" /с. 82/. И по-нататък:

"В отчетите на някои икономически единици като основни негови съставки присъстват структурния и човешки капитал" /с. 82 /.

В отчетите на много фирми това действително е така, но са малко доказателствата защо основна съставка да бъде структурният, а не организационният, информационният или управленският капитал като потенциал на фирмената дейност? Освен това, ако "Човешкият капитал е съвкупност от физическите и умствени способности на човека, използвани при производството на икономически блага" /с. 83/, по какво той се различава от класическото дефиниране на категорията "работна сила"? Това, струва ни се, е отстъпление от самата концепция за човешкият капитал. По принцип смятаме, че ако интелектуалният капитал е по-широко понятие от човешкият капитал и го включва в своята структура и съдържание, то привържениците на това виждане трябва да изяснят какви точно елементи трябва да включва в себе си интелектуалният капитал.

В една от последните монографии от руски автори по проблемите на интелектуалния капитал също има крайни спорове нас позициите, с които не можем да се съгласим от методологична гледна точка. Например може да се оспорва твърдението, че теорията за човешкият капитал се отнася само за индустриалния начин на производство, а тази за интелектуалния капитал – към слединдустриалния стадий в развитието на обществото /виж 29, Супрун в цит. произведение, с. 35/. Не е вярно, че "Човешкият капитал според мнението на икономистите, занимаващи се с този проблем, по същество е идентичен с понятието "работна сила". Основно по такъв начин при определянето на понятието "човешки капитал" подхождат руските учени" /с. 43/. Както се вижда от приведените аргументи в изложението, това съвсем не е така.

Възражения предизвикват още следните тези на авторката:

- Теорията за човешкият капитал се оказва тясна и не обхваща всички глобални изменения, произтичащи с човека като фактор /с. 55/.
- Човешкият капитал е свързан само с материалните потребности /с. 55/.
- Човешкият капитал не се различава от работната сила и труда /с. 55/.
- "Назовавайки работника "капитал", теорията за човешкият капитал в хода на изследователския процес отстъпи от това понятие и се върна към изследване на работната сила" /с. 56/.
- Постиндустриалното общество като условие и следствие за интелектуалния капитал /с. 57/.

Според същата авторка "За доиндустриалните и индустриалните общества, основно взаимодействие се явява взаимодействието "човек – природа" /с. 71/. За разлика от тези две общества, слединдустриалното общество изразява "взаимодействие между хората един със друг", тъй като в основен ресурс се превръща информацията" /пак там, с. 72/. Нашите възражения от методологически позиции са следните: човекът е част от средата и отношението "човек – природа" винаги е първенстващо и основополагащо. Заедно или едновременно с това възникват отношенията и "взаимодействията между хората един със друг". Последните не са характерни само за постиндустриалните общества, и не само информацията допринася за тези

отношения. Те в своята основа са икономически и производствени. От тях произтичат отношенията на собственост и т.н.

В крайна сметка, според нас, и човешкият, и интелектуалният капитал имат право на самостоятелно съществуване, защото отговарят на общата дефинитивна характеристика на капитала въобще. Така, както "носител на основния елемент на интелектуалния капитал се явява човекът" /пак там, с. 127/, по същия начин той се явява носител и на човешкия капитал. И едната, и другата форма на капитала са нематериални активи. Човешкият капитал, според Бекер, може да бъде общ и специфичен и само с изследователски цели се приема, че е хетерогенен /виж 11, с. 136/. Чрез запаса от знание на индивида и чрез инвестициите в образование той винаги включва интелектуална съставка. В човешкия капитал като разграничителен критерий от по-широкото тълкуване на интелектуалния капитал, според нас, се включват само характеристики, присъщи на живата човешка личност. Те са на фона на жизнения цикъл на индивидите. Докато в нашето разбиране интелектуалният капитал може да включва генерирано от предишни поколения знание и информация. Само в такъв смисъл като категория той има по-широк обхват от човешкия капитал. Нашето изследване в такъв смисъл лежи изцяло на територията, свързана с проблемите на човешкия капитал.

#### **4. ЧОВЕКЪТ И ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ КАТО ОБЕКТИ И СУБЕКТИ НА ОБЩЕСТВЕННОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ**

На следващо място, като основна конструкция, според нас, следва да се постави виждането за човека, че, от една страна, **той е обект на общественото взаимодействие и на социалното познание, и, в същото време, той е субект на това взаимодействие и познание.** Той може сам да организира познавателния процес за себе си, да разкрива тайните му и да вниква все повече в него. Човекът е безкраен обект на познанието, както по принцип е безкрайна и самата природа. Така че, като обект на познанието, той се връща към себе си обогатен във все по-голяма степен, създава все по-мощни средства, които му позволяват да бъде все по-силен и деен, да съществува по-дълго като жив организъм, да има по-богата работоспособност, да разкрепостява самия себе си, показвайки новите си възможности.

**Човекът е обект и субект не само на социалното познание, но и на производството и пазара.** Тази функционална теза е приета още от представителите на класическата икономическа теория и по късно е доразвита от неокласиката. И за А. Маршал "човекът се явява едновременно цел на производството и негов фактор" /виж 8, част I, стр. 209/. "Икономическата наука като Икономикс, отбелязва той, от една страна изучава богатството, а от друга – изследва човека.". Тя се намира на клона на социалното познание /виж 8, част I, с. 56/. И още: "От всякаква гледна точка човекът се явява център на проблемите на производството, както и на проблемите на потреблението." /виж 8, част I, стр. 209/.

Така, когато се твърди, че в основата на производството стоят разходни характеристики, свързани с физиологичните, енергетичните и други свойства на човека,



както и на възможностите му да въздейства върху средата чрез потреблението на неговата работоспособност, в същото време приемаме, че той е и обект на това производство. Защото смисълът на производствената дейност е създаването на материални блага и услуги, предназначени за потребление в същата тази система. Освен това, тъкмо в системата на производството се развиват опитът и уменията като част от съдържателната характеристика на човешкия капитал. Както е неразкъсваемо единството между обекта и субекта, така е неразкъсваемо единството и между възможностите на човека да създава блага и смисъла на това създаване чрез актовете на потреблението.

**Човекът и човешкият капитал са обект и субект и на пазарната среда.** Доколкото пазарът е комуникационна система, която опосредства производители и потребители, той се явява в същото време и като връзка между населението и производството. **Смисълът на всяко производство е потреблението на продуктите и услугите с цел да се възпроизведе населението като субект.** Самото съществуване на пазара изисква или предполага поне два субекта. Те също са свързани с човека и човешкия капитал. Тази абстракция, колкото и сложно да бъде моделирана, поглежда на човека именно от гледна точка на тази двоякост на субекта. Защото тя представя в системата "производство-потребление" най-важното – субекта като такъв. Явно е, че бизнесът, доколкото е израз на произвеждащата среда, изразява и елементите на функциониращата работна сила чрез нейното потребление. Това обаче е и ресурсът, който видоизменя природното вещество така, че да може да служи на човека. Това е самият трудов процес и трудовата функция, която е развила човека и го отличава от животинското царство.

От друга страна, целият смисъл на произвеждащата система чрез пазара и пазарната комуникация се представя в потреблението от същите тези субекти, които представляват другата страна на същото това отношение – това е населението като съвкупност от индивиди или домакинства. Така че обективизираната цел на пазарната среда отново се явява човекът с неговите потребности. **Основополагащата теза тук е, че всяко потребление по своята дълбока природа е производствен процес, един постулат, заложен още от класическата икономическа теория и най-вече в системата на марксизма като производително потребление и потребителско производство.** Потреблението на субектите чрез съвкупното население е първоначалният тласък за следващото производство, а самият потребителски момент е израз на производството и възпроизводството на самия човек и човешкия капитал. В тази система негово величество потребителят е не по-малко важен от битността си на производител на блага и услуги, защото в общественото производство едната страна не може да съществува без другата.

Така се потвърждава и тезата, че **науката за пазара принадлежи към социалното познание по силата на своята вътрешна природа.** Това обстоятелство номинално позволява прилагането на икономически, т.е. пазарен подход към характеристиката на основните социални процеси. Този подход може да обясни няколко групи взаимодействия.

На първо място е възпроизводството на хората като биологичен вид и свързаната с това икономическа дейност, обуславяща възпроизводството на работната сила

и формирането на човешки капитал. Това са размножителните процеси, отглеждането и възпитанието на децата, обучението на подрастващите и опазването на тяхното здраве, полово-възрастовите характеристики, развитието, стареенето, смъртта и други биологични, но и социално-икономически закономерности. "За всяка система от икономически отношения възпроизводството на работната сила и на населението е изходен и основен акт, елементарно условие за възпроизвеждане на останалите компоненти на производствения процес и на цялата система на обществени отношения, пише Л. Радулов и отбелязва: **Възпроизводството на хората е първично, основополагащо начало в икономическото и социалното развитие. Проблемът за социално-икономическия механизъм, обуславящ този процес, е по-важен, отколкото механизма на производството на материални блага**" /виж 28, с. 9/. В същото време, доколкото човекът е единство на биологично и социално същество, надстройката над тези закономерности извежда като позиция и други обстоятелства, свързани в още по-голяма степен с икономиката. **Човекът и човешките общности осъществяват целесъобразни дейности. Така могат да решават и задачи, които се реализират в предварително очертани рамки и с голяма степен на предвидимост. Благодарение на това обстоятелство, в икономическата система може да се целеполага и управлява.**

Второ, разширяването на тази гама от връзки включва степените на взаимодействие в групата, в микро- и макросредата, в разните социални общности в териториален и регионален аспект. **По-нататък това са комуникативните функции, произтичащи от самия субект и заложили в неговата природа. Т.е. самата комуникативна функция на пазара не би могла да се развие, ако човекът не беше надарен с едно такова свойство.** По същия начин това касае управленските аспекти, проявлението на икономическите закони, целеполагането, икономическите интереси и собствеността. Например едва пазарният субект със своите обособени интереси може да се прояви като собственик от икономическа или правна гледна точка. Така самото парцелиране на субектите, комуникацията между тях и сложната тъкан на осигуряването на това взаимодействие са потенциалът на социалното познание, в това число и на икономическото познание.

Трето, **всички икономически, биологични и социални закономерности се проявяват в единство с природната среда.** Тази среда, която е и общото условие на живота. В нея обаче доминират природните и биологичните закони. Например, предполага се че животът се е зародил във водна среда, затова основното съдържание на висшите биологични организми е водно. Но това предполага и необходимостта от поддържане на воден баланс и в човешкият организъм. **Като си помислим само колко икономически взаимодействия произтичат от този елементарен факт на връзката човек – среда – икономика.** По същия начин човекът като физическо тяло е подчинен на законите на гравитацията, на топлообмена, на електропроводимостта и движението, т.е. на всички закони на физиката. Той следва да се съобразява с тях, за да оцелява, запазвайки и поддържайки своята физическа субстанция.

По същият начин – като **физическо тяло, той има неотнимаеми от него характеристики – сила, маса, плътност, енергетичност, коефициент на полезно**

**действие при физически и интелектуални усилия.** Една част от онези закони, разкрити или неразкрити, които са израз на универсума, на микро- и макросвета, които представят природата като такава, изцяло се отнасят и за човека, защото той е неразделна част от него.

## **5. НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПРИЛАГАНЕТО НА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН ПОДХОД ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ**

По принцип теорията за човешкият капитал принадлежи към една от функционалните области на съвременното икономическо и социално познание. Функционалният аспект или функционалният разрез на познанието, за разлика от отрасловия разрез или подход, през последните десетилетия става все по-важен и измества с възможностите си отрасловото познание, без разбира се да го елиминира. Всъщност науката за човешкия капитал е обвързана най-вече с трудовата функция, но не единствено с нея, защото човекът има своите проекции към всички аспекти на социалното битие и познание. В чисто икономически аспект теорията на човешкия капитал принадлежи към направленията, изразяващи функции в икономическото познание и практика като финанси, статистика, счетоводство, мениджмънт и др.

В тази си функционалност теорията за човешкия капитал има по-особена роля предвид обстоятелството, че човекът е обект и субект на социалното познание. В случая самият той влиза в предметната област на науката, свързана с човешкия капитал. Очевидно е в същото време, че цялото богатство на науките, които изучават човека в различните му аспекти, в проекциите на това неизбродно богатство, има отношение към науката за човешкия капитал. Като се има предвид, че плодотворните области, свързани с възможността да се разкриват нови закономерности, или интегритетът на тези връзки често пъти се намира на границата между отделните дисциплини, в междинната зона или в комбинацията между две или повече русла като научни направления, същата тази закономерност може да бъде разкрита и по отношение на науката за човешкия капитал.

**Например успешното формиране на човешкия капитал изисква познания и спрямо самия обект на въздействието, т.е. отделния индивид.** Звучи банално, но хората са биологични организми и нямат качеството на митичните шотландски бойци да са безсмъртни. Те имат полово-възрастови характеристики, раждат се и умират. Дълго време, хилядолетия, опитът и знанието са се предавали от поколение на поколение не на хартиен или електронен носител, а в процеса на общуването и жизнената дейност. Тъй като човекът е невероятно сложна съвкупност от взаимодействия, чрез спецификата на предмета се налага това богатство да бъде отразено по някакъв начин като взаимодействие и на множество взаимосвързани научни области.

Съобразно този критерий, на едно от първите места в съзвездие от науки, докосващи се до проблемите, свързани с човешкия капитал, са теорията и икономиката на образованието, социологията, демографията, екологията, ергономията, медицината, социалната психология, педагогиката, философията и, разбира се – фундаменталната икономическа наука. Това е така, защото не-

щата произтичат от дълбоката същност на човека като богатство, като единство в многообразието, като съвкупност от цялата гама на обществените прояви. Всички проекции и аспекти на човешкото битие могат да имат отношение към материята, свързана с човешкия капитал. Така, както математикът математизира области с възможна измеримост на техните атрибути, по аналогичен начин социологът социологизира като подход съответната област, която има социална субстанция и също възможна измеримост. Естествено е в такъв случай и икономистът да икономизира, но и да математизира и социологизира фактите и зависимостите, свързани с човешката функционалност и възможности. Общото при всичките тези науки е, че имат за обект на изследване човекът или резултатите от неговото действие. Така интегритетът между тях може да издигне на по-големи висоти по-ограничения аспект на частното познание, свързано например с медицината, демографията или геронтологията с конкретни приноси в развитието на теорията за човешкия капитал.

**Например социологизирането на познавателния процес, свързан с човешкия капитал ще ни генерира допълнителна информация както на фона на общото икономическо познание, така и на специфичната материя, свързана със социологическите аспекти на човешкия капитал. Защото цяла група чисто социологически закономерности могат да дадат друг контекст, по-дълбоко обяснение или по-категорична оценка за интересувашата ни материя.** Всъщност тук не става дума за отнемане на някаква територия или за дублиране на предмета, а напротив – за интегритет и за навлизане в междинна област, която е на границата между отделните науки и обикновено е недостатъчно разработена. Още по-плодоносен би се оказал подходът, свързващ науката за човешкия капитал с общото познание за човека и населението, намерило отражение съответно в медицината и демографската наука.

Демографията като система от знания се е появила преди повече от сто и петдесет години. Тя изучава обаче други аспекти, свързани с човешките съвкупности и със самия човек. В основата ѝ стоят възпроизводствени и други процеси, отнасящи се до населението и неговата динамика във времето, по територия, в неговата структурност и т.н. Това са предимно естественонаучни характеристики и процеси, свързани с обстоятелството, че човекът е биологичен вид и за него са характерни раждаемост, смъртност, естествен прираст, брачност и пр. Така той е подвластен на законите на развитието и стареенето, както и на размножителния процес, присъщ на най-високия клас бозайници.

Демографските характеристики и свързаното с тях познание са твърде важни за интензитета на изменение на човешките съвкупности, а от там – и за измеренията на човешкия капитал. Човешката популация е винаги в динамика, развитие и преход от едно състояние в друго. **В случая демографският подход дава най-общата основа, в която се вписва процесът, свързан с формирането на човешкия капитал.** Доколкото той е неотделим от човека, цялото демографско познание дава твърде ценна информация за анализа. Да отделиш демографската наука от проблемите на човешкия капитал, означава да лишиш последните от важни аспекти на тяхното реално съществуване като статукво и динамика във времето.

Интересно е да се констатира, че някои от процесите, обуславящи човешкото развитие, с отработването на дейностите и придобиването на опит са се осъществявали през хилядолетията в една микросреда, свързана с рода, семейството, с групата и другите първични общности, които са много ценностни в смисъл, че колкото по-продължително време един процес се е наслявявал, наслагвал или отразявал върху човешката функционалност, в толкова по-голяма степен и по-трайна е следата.

Ясно е в такъв случай, че някои родови белези, както и признаци, свързани с генетичната памет и еволюционните процеси, са по-ценни и важни като някаква общочовешка ценност и достойние, просъществувало в историческата нишка твърде дълго време, за да може да бъде и лесно заличавано или бързо изтривано от съответната родова или национална памет. **Онези неща, които в хилядолетната практика са били свързани с наслагване на опит и неговото съхраняване и умножаване в много по-голяма степен могат да "тежат" на общия баланс при оценката на човешкия капитал и на човешкото поведение, отколкото тези, наложени се в исторически по-кратък период факти, или отразили се взаимодействия от по-новата или най-новата епоха.**

Например, според нас, оценката за класовата принадлежност е много по-бледа и повърхностна, отколкото оценката за националната, та дори и религиозната принадлежност, с всичките възможни отклонения в тази посока. Това можем да си обясним с обстоятелството, че класовото делене е резултат на исторически по-късен етап и той по-кратко е въздействал спрямо онова, което действително се е наслагвало в порядъка на множество хилядолетия. **Чувството за род и родина е много по-силно и трайно, отколкото класовото чувство, общочовешките ценности са много по-важни от партийните, идеологът на българската национална кауза В. Левски е много по-голям и възвисен от който и да е партийен лидер.**

Това би могло да се каже и за другите научни области, свързани с изучаването на специфичните аспекти на човешката материя, даже и на самото физическо човешко тяло. Иначе как бихме могли да си обясним някои от основните измерения на човешкия капитал, без да знаем за свойствата на паметта, възможностите на познавателния процес да речем от някакви възрастови характеристики или даже от гледна точка на природни, географски, климатични и други особености. Съвременната наука в тази област е твърде напреднала. Тя доказва например, че даже температурният режим се отразява върху процесите на запаметяването. Така, върху производителността на образователния процес като инвестиционен по своята същност, както и върху производителността на трудовия процес оказват влияние всички елементи на средата.

Икономическата наука има забележителни постижения при изследването на въздействието на производителността на труда върху заработването на доход от платена работа. **Освен труд за производството на стоки и услуги обаче, има не по-малко важен труд, който не може да бъде регламентиран от трудовото законодателство. Той се свежда до труд, умствен и физически за учене. Науката за човешкия капитал така постулира: има труд за учене и труд за платена работа.** В съвременните условия първият отнема от 10 до 15 и повече години като формално образование на фона на жизнения цикъл на всеки индивид. Нима този труд

следва да бъде извън обсега на икономическите оценки и да бъде оставен в ръцете само на онези, които не разбират достатъчно от икономика?

Адаптирането на тази материя към съответната частно научна област би могло да допринесе за по-голямото богатство и пълнотата, даже за неизчерпаеми хоризонти при изследването на връзката между науката за човешкия капитал и другите науки, изучаващи човека. Ако трябва да се коментира въпросът защо проблемите на човешкия капитал трябва да се обвържат още с раждането на индивида, та даже с неговото ембрионално развитие, то отговорът на този въпрос се свежда до следното: По-широката и по-модерна концептуална схема за човешкия капитал показва, че натрупването му в дотрудоспособна възраст не е само чист образователен процес в рамките на онова, което наричаме училище – основно, средно, висше, а напротив – формирането на човешкия капитал би трябвало да се разглежда още от вътрешноутробния живот на човешките същества.

Съвременните медицински изследвания показват възможностите за въздействие върху човека още в ембрионалния стадий на неговото развитие. Биологичната наука отдавна е доказала, че в процеса на вътрешноутробното развитие индивидът преминава през всички стадии на еволюцията на животинските организми, която е протекла в продължение на милиони години. По същите съображения се предполага, че този интензитет на промени на практика е свързан и с най-интензивното остаряване. Преживявайки тази еволюция за броени месеци, върху него очевидно действа средата, каквато и да е тя, в това число и психофизиологичната и емоционалната среда, средата, свързана с храненето и температурният режим, с излъчванията и всичко онова, което е въздействие на макрокосмоса върху микросвета.

**За да се прояви феноменът "човешки капитал", преди всичко е необходимо да са налице човешки индивиди. Те обаче са резултат от възпроизводствен процес, биологичен по своята същност, но имащ и икономически измерения.** Ако повече от 200 000 брачни семейства в България са бездетни, това вече не е само социален, но и икономически проблем. Националната програма за оплождане "ин витро" изразходва значителни финансови ресурси от бюджета на държавата. Отделените средства през 2009 г. за тази цел са около 20 млн. лева и са крайно недостатъчни. Само за едно семейство по програмата са необходими 5 хиляди лева, без гаранция за успех. Ако допуснем, че жените в тези семейства са във фертилна възраст, излиза, че за реализация на програмата са необходими един милиард лева само като финансов ресурс. Така отделените средства са 50 пъти по-малко от необходимите. Отделно са проблемите с донорството, търговията с органи, криминалната търговия с новородени и т.н.

**Друг аспект на интердисциплинарния подход към проблемите на човешкия капитал ни насочва до въздействието и възможностите да бъде използвана общата методология, която е универсална за цялото познание.** Става дума за онова, което касае методологическия подход на връзката "общо – частнонаучно познание", обща икономическа теория и частнонаучно икономическо познание, свързано с човешкия капитал. Този общ методологически подход изцяло може да бъде приложен и спрямо тази научна сфера. Това трябва да се прави непрекъснато, за да се откриват повече вериги и свързващи звена, така, както е в самия живот.

Нещата в тази област могат да се парцелират само от гледна точка на научното познание. Иначе в своето реално битие то винаги е обединено в едно. Пред нас, разбира се, стои сложната задача как ще използваме частнонаучните методи за разкриване богатството на човешкия капитал и чрез това да увеличаваме силите, които той резюмира в себе си за въздействие върху средата. В такъв случай една цяла или редица науки се явяват като метод за развитието на научното познание в друга област, така, както е при физиката, математиката, философията и т.н. Явно е, че онава, което е обща методология, намира приложение и като адекватна методология на изучаването на човешкия капитал. Тъй като това е социално познание по своя обект, самата теория, свързана с човешкия капитал, принадлежи, както отбелязахме, към социалните, т.е. обществените науки. Към социалното познание обаче принадлежи най-общо и икономическата наука, тъй като е свързана с човека и неговото битие.

**Така теорията за човешкия капитал е социално-икономическо проблемно поле, при което най-важните му аспекти са икономическите.** В тази сфера икономическите аргументи трябва да се търсят по канона на науката и с онзи инструментариум, който е установен като традиционен. Тази традиция е от няколко столетия, тя е изградила достатъчно стройна теория, която може да подхрани това сравнително ново научно направление.

Ако в дадена схема се постави в центъра на всички неща човекът, то проекциите от този център ще дадат богатство от връзки и многообразие, ще представят твърде сложна картина, даваща най-обща представа за една област на социалното познание. Без да се градирант нещата по важност, защото това на практика е невъзможно, само ще се съгласим, че по този начин може да се получи група от относително обособени научни области, в които да се търси предметната област на материята, свързана с човешкия капитал. **Много науки имат претенции, че изучават човека.** И това не е беда, а напротив – силната страна на обстоятелството, че той е обект и субект на социалното познание, производството и пазара.

По този начин не се изнемва територия от други научни области, но се запазва периметър, който е много специфичен и в същото време – плодотворен. **Теорията за човешкия капитал като сравнително по-млада област на познанието е израз на развитието на интердисциплинарния подход към изучаване на човека.** Защото няма нищо по-сложно от самия човек и това богатство, този букет от различни връзки и взаимодействия не би трябвало да се парцелира и да бъде обект на някакъв научен егоизъм. Така, както двадесети век интегрира физиката, химията, биологията и други науки и разви плодотворни интердисциплинарни области, по същия начин резултатни могат да се окажат междинните зони между икономиката, демографията, социологията, медицината, психологията и други науки, изучаващи човека и човешкия капитал. В икономическото познание по-трайно трябва да се настани и съответният категориален апарат, който да отразява реално съществуващи различия в човешките съвкупности или в техните количествени и качествени свойства. От една страна това могат да бъдат групировки по съответния признак. Например национален, но обогатен със съответните културни, религиозни или други пластове, които имат отношение към макроикономиката и нейната функционалност. Това

могат да бъдат и съвкупности на базата на възрастови характеристики, които също имат отношение към икономическата функционалност, например младежки съвкупности или съвкупност от хора в третата възраст. Един от принципните подходи при извеждането на понятието **"човешки капитал"** в такъв случай ще бъде съобразяване с новите качествени характеристики на индивида и на човешките съвкупности в резултат на реализираните въздействия върху тях във времето. Всякакво въздействие по определен критерий трябва да бъде обозначено със съответен термин, а когато последното се разрасне в система от знания в съответната област, то тя от този момент има право на самостоятелен живот.

Една от най-важните производни на понятието "човек" е населението. Като съвкупност от индивиди, населяващи определена територия, то изразява друг набор от връзки. Тук, доколкото базисното понятие е индивидът като такъв, се отразяват първо нещата, които са характерни за него.

Почти всички факти в икономиката се свеждат до неща, свързани с индивида и притежавания от него човешки капитал. Например индивидуалното потребление, дохода, работното място, храненето, енергетичният разход и т.н. Това обособява и по-сетнешната аура на отделния индивид. Той е представителят на своето его и има статуса не само на индивидиум, но има и индивидуални интереси, които го открояват спрямо останалите.

Каква огромна грешка обаче би се допуснала, ако се спре до тук! Защото населението като даденост и икономически факт, не може да бъде характеризирано само с чертите на индивидите. Напротив, нещата трябва обезателно да отидат "отвъд", за да се отразят реалиите. Например размножителният процес и метаморфозите на семейството, опита и неговото умножаване, управлението, общностите, нацията, държавата и не на последно място икономиката не могат да бъдат обяснени само с базисното понятие "човек". Когато обаче боравим с понятието "население", ние в още по-голяма степен сме длъжни да използваме структурния и системния подход, за да отразим освен пола и възрастта, характерни за индивида, и други структури, които също са производни, но прилягат по-добре при изследването на различните човешки съвкупности като население. Всичките тези реалии имат отношение и към теорията, свързана с човешкия капитал.

Друга проекция на човека е неговото свойство /способност/ да реализира целенасочени дейности, т.е да полага или упражнява труд като специфична своя функция. **Това, което икономическата теория нарича факторна услуга, е израз на взаимодействието между човека и обкръжаващата го среда.** Ние вече многократно отбелязвахме, че човекът е част от средата, но той на практика я е изменил до неузнаваемост. Взаимодействието в природата е универсално, така че трудовата функция също е универсална поне по тези параметри, които изразяват общата характеристика на трудовия процес. Той цели да преобразува средата, да преобразува природното вещество и да го пригоди така, че да задоволява по-добре потребностите на самия човек. **Реализацията на трудовата функция е израз на работоспособността и трудовото свойство на човешката личност, която свеждаме до работната сила.** Това свойство се култивира постепенно. То се вписва в процеса на израстването и съзряването, т.е зависи от жизнения цикъл на индивида и е



негова иманентна черта. Освен че е свойство на индивида, работната сила е "разписана" откъм параметъра време. Тази функционалност освен това е заложена на цикличност, например на денонощната, или на цикличността, свързана с годината, сезона, размножаването. Така че базисните понятия "труд" и "работна сила", независимо от споровете върху тях, са едни от най-важните социално-икономически проекции на човека, а заедно с това и на човешкия капитал.

Ако някой отъждествява работоспособността на човека като биологичен вид с работоспособността на другите биологични същества като свойство да изразходват физиологична енергия и да генерират сила, както и да изразходват ресурси, то те допускат методологическа грешка именно в смисъла на направените разсъждения. Например в една арменска поговорка се казва, че ако волът изяде всичко, което изработва, то светът би обеднял. Волът очевидно създава повече, отколкото потребява. На съвременен икономически език обаче той е средство за производство и елемент на основния капитал.

Онова, което разделя работоспособността и работната сила на човека от чисто физиологичния разход на енергия /примерно на впрегатните животни/, се свежда до обстоятелството, че човекът извършва всяка функция целенасочено, тъй като е разумно същество и съответно получава оценка от социалната среда. Освен това различията са функционални и оценъчни в икономически аспект.

Всяка последваща и по-сложна функция, свързана с човека и проектирана от него, е различна обективизирана характеристика на ресурса или на човека като такъв. Той като биосоциално същество реализира най-разнообразни дейности и в същото време неговото наличие или отсъствие винаги дава определено статукво на средата. Колкото по-големи са човешките възможности и колкото повече те са изразени, толкова съответната среда разполага с по-голям ресурс за съответната дейност. Т.е., ако трябва да намесим ресурсната страна на въпроса, да формираме **понятието човешки ресурси, то това би трябвало да бъде някакъв поглед върху наличния човешки материал като био- и социална маса, но вече от някакви по-обособени критерии – икономически, военни, екологически или други. Това превръща човешките ресурси в потенциал на съответната дейност.**

Всъщност икономическата дейност трябва да даде чисто икономическа оценка на човешките ресурси с възможностите да я осъществяват. Погледът върху тях от един военен аспект ще породи съвсем различна картина. Това ще е потенциалът на съответната среда от гледна точка на друга област и той няма да покаже идентични измерения спрямо чисто икономическия критерий. По същия начин управленските и други аспекти на човешките ресурси трябва да представят вписването на човека като градивен материал и ресурсна страна на съответната дейност. Именно от един по-модерен аспект обособяването на дисциплините "Управление на персонала" и "Управление на човешките ресурси" представя този потенциал на фирмено или национално равнище. Той обаче е съвсем различен на равнище национално стопанство или отрасъл, така, както управлението на персонала във фирмата е различна материя от управлението на макроикономическите процеси, свързани със състоянието на човешките ресурси на нацията.

**Освен управление обаче, човешките ресурси имат своята икономика и организация и това са едновременно произтичащи процеси.** Даже в известен смисъл, от гледна точка на последователността на процесите, икономиката и организацията предшестват конкретното управление.

Така, както в масовия вариант се интерпретира, управленската проблема, свързана с човешките ресурси, е изключително фирмена територия. На фона на общото фирмено управление безспорно управлението на човешките ресурси е един от най-важните аспекти на управленския процес. И сякаш остава недостатъчно покрита територията, свързана с чисто икономическите зависимости. **Икономиката на човешките ресурси би трябвало да подсказва, че става дума за много сложни производствени и възпроизводствени процеси.** А там, където има производство, се осъществяват разходи, произвежда се продукт, той има стокова форма, продуктът трябва да бъде продаваем, т.е. да бъде израз на отношението между търсенето и предлагането и т.н. Там следователно съществуват проблеми, свързани с маркетинга и рекламата, с жизнения цикъл и структурните динамики, които са твърде сложни на регионално, макро- и мегаравнище. Така свеждането на проблемите на човешките ресурси само до микроикономическото ниво на анализа ощетява процеса откъм богатството и реалиите на средата, така, както той се вписва в реалния живот. Защото в такъв случай не могат да се видят сложните институционални връзки между семейството, държавата и фирмите или макроикономическите зависимости, институционализирани в държавата, които организират формирането на човешките ресурси и всички онези дадености, свързани с конкретната организация на процеса.

Така **трите стълба – икономика, организация и управление, са неразкъсваеми в своето единство** и те би трябвало да се разглеждат в подобаващ обем, както и да бъдат територия на съответния икономически анализ. Правомерно е в такъв случай един курс по икономика на човешките ресурси да акцентира тъкмо върху тези проблеми – върху начина, по който се организира самият производствен процес, до разпределителните и разменните процеси, които го съпътстват, както и до необходимостта от особена метричност при опита да се установи връзката между това специфично производство и другите възпроизводствени процеси. В тях има достатъчно територия за приложение на универсалната микро- и макроикономическа теория. Само че някои от тези неща звучат твърде непривично и не са заели полагащата им се територия за изследване от икономисти. По инерция от миналото на тях се гледа повече като на социологически, биологичен или психологичен проблем, или на материя, свързана с дейности извън класическото производство.

Привично е например да се прави маркетинг на стоките като блага на съответния сегмент на стоковия пазар. Непривично е да се маркетира проблемът, свързан с човешкия капитал. А там на практика са нужни същите тези технологии, само че отнесени към специфичната стока. Щом високо развити пазарни структури обявяват своите нужди за десетилетия напред в областта на определен тип човешки капитал, който трябва да бъде "внесен" от други страни, отстоящи на хиляди километри и отличаващи се със свои национални и исторически традиции, явно е, че този проблем се афишира сам по себе си от потребностите на днешния ден, в който доминира икономическата рационалност. Да предвидиш бъдещите нужди на едно

общество от конкретни човешки ресурси е свръхсложна и благородна задача. Тя сама по себе си показва възможностите на човешкия капитал, защото учебническа истина е твърдението, **че пазарът е твърде слаб във възможностите си да прояви своето действие дългосрочно, заглеждайки се далеч в бъдещето.** Това може да направи само човекът, надарен със свойството да предвижда /макар и приблизително/ бъдещето.

При опитите да се разкрива по-пълно човешката функционалност отново не бива да се забравя двуединството на биологично и социално. При това ние непрекъснато следва да насищаме някакви наши потребности, които ни подтикваат към дейност и ни мотивират. Човешката природа е любопитна и дейна, но човекът никога не може да надскочи себе си, забравяйки например, че е същество, изградено от плът и кръв. Така той при всички обстоятелства е принуден да се съобразява с икономическата среда, в частност – с пазарната среда и нейните противоречия. **Той се икономизира не по желание, а защото такива са обстоятелствата на неговото собствено битие.**

По същия начин човекът е получил много свойства, които са резултат от обитаването на планетата. Тя е подвластна на характеристики, свързани с годишния цикъл, сезоните, денонощните цикли, както и на циклите, обуславящи размножителния процес. **Когато човешките същества са потопени в циклична среда, те се "обагрят" в нея и също придобиват циклични характеристики.** Модерната хронобиология в такъв смисъл вероятно ще дава много полезна информация относно процесите, свързани с ефективното формиране на човешкия капитал във времето, т.е. в цикличността на съответния процес.

Освен че е подвластен на циклични характеристики, човекът е и общително същество. Той трябва да общува със себеподобни, да бъде полезен за тях и да изпитва чувства. Той има потребност от свобода, но и от духовност. Потребностите му са свързани еднакво с неговия личностен статус и с жаждата му за познание. Човек живее за да знае, за да познава себе си, да преоткрива света, да открива зависимостите, които са обвити в тайна. Той има нужда от уважение и признание. Едва когато е постигнал това, в най-висшия разрез на потребностите си, той извежда необходимостта от самореализация и самоусъвършенстване. Това е вечният търсещ дух на човека, който не може да бъде сведен до чисто материалните аспекти на икономиката. Прекаленото икономизиране вулгаризира нещата, защото човешката природа е нещо повече от всичко това. Човешкият дух е бил винаги разкрепостен и извисен. Той не може да бъде обхванат или да бъде обясняван само с връзката между икономиката и средата.

Затова човекът е единственото досега познато същество, което може да изучава себе си. Той може да произвежда знание, да го акумулира и разпространява и в същото време да произвежда условията за собственото си съществуване. Но той възпроизвежда и самия себе си. Поради тази причина, **когато говорим за производство, ние трябва да се уговорим – за какво производство става дума?** Вече отбелязахме, че всяко потребление по своята дълбока природа е производствен процес. Освен традиционното производствено потребление, свързано с разход на суровини, енергия и работна сила, за нас сега е по-важно онова потребление на материални блага и услуги, което възпроизвежда човешката личност и капитала,

свързан с него, с възпроизвеждането на неговата биология, с поддържането на неговия статус, на енергетичният му баланс и поддържането на човека като динамична система и жив организъм.

Ясно е, че когато коментираме проблемите на производството, следва правомерно да поставим въпроса **не е ли производството на човека в основата на всички останали елементи на производствената среда?** Поне в зората на човешката цивилизация това действително е било така, защото хората са били най-важният ресурс и той е предопределял нещата, свързани с оцеляването, войните, експанзията, натрупването на опита. Сега обаче нещата отново са същите. **Всичко отново се свежда до състоянието на човека и човешкия капитал, както по отношение на базисната организация, така и за нацията като цяло.**

**Най-голяма грешка в случая би била обаче, ако като икономисти икономизираме тотално човешката природа.** Защото икономистът икономизира, социологът социологизира, а математикът – математизира, когато може, икономическата среда. И в това няма нищо лошо по принцип. Като икономистите обаче ние естествено се опитваме да преувеличаваме ролята на икономиката и икономическите отношения за цялостната социална среда. В живота нещата и на теория, и на практика са по-сложни. Той не е само икономика. И тъкмо поради тази причина предмет на изследване трябва да бъде и по-широката система.

### Използвана литература

1. Адам Смит, Богатството на народите, ИК "Рата", София, 2006.
2. В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, Антология экономической классики, "Эконов" – "Ключ", Москва, 1993.
3. Карл Маркс, Капиталът, том първи, Изд. на БКП, София, 1968.
4. Карл Маркс, Капиталът, том втори, Изд. на БКП, София, 1968.
5. Карл Маркс, Капиталът, том трети, Изд. на БКП, София, 1969.
6. Карл Маркс, Теории за принадлежната стойност, IV том на "Капиталът", част III, Изд. на БКП, София, 1966.
7. Карл Маркс, Экономические рукописи /1857 – 1861 г. – Первоначальный вариант "Капитала"/, часть II., Изд. "Политической литературы", Москва, 1980.
8. Алфред Маршалл, Принципы экономической науки, Экономическая мысль Запада., Часть I, II, III. Издательская группа "Прогресс", Москва, 1993.
9. Джон М. Кейнс, Общая теория на заетостта, лихвата и парите., Изд. къща "Христо Ботев", София, 1993.
10. Беккер Г., Человеческое поведение. Экономический подход, Москва, ГУ ВШЭ, 2003.
11. Becker Gary, Human capital, A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education; Third edition. The University of Chicago Press, Chicago and London., 1993.
12. Ангелов И. и колектив, Икономиката на България и Европейския съюз. Стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 година, Изд. Статпринт ЕООД, София, 2003.
13. Гойло В. Интеллектуальный капитал, МЭ и МО, №11р 1998.
14. Димитров Николай, Игов Николай, Интеллектуалният капитал и проблеми на използването му в България., сп. Икономическа мисъл, 2006, кн. 1.
15. Добрынин А., Дятлов С., Цыренова Е, Человеческий капитал в транзитивной экономике, /формирование, оценка, эффективность использования/., "Наука", Санкт Петербург, 1999.

16. Дятлов С., Основы теории человеческого капитала., Издат. Санкт-Петербургского университета., Экономики и финансов, 1994.
17. Икономически институт. Българска академия на науките., Инвестиране на капитала в прехода към пазарна икономика, Изд. "Отворено общество", София, 1995.
18. Казаков А., Човешкият капитал, УИ Стопанство, София, 2001.
19. Казаков А., Основи на икономическата теория. Глава 7. Същност, форми на функциониране и натрупване на капитала., УИ "Стопанство", София, 2008г. с. 157 – 193.
20. Кинг Александър, Шнайдер Берtrand., Първата глобална революция, Военно издателски комплекс "Свети Георги победоносец", София, 1992.
21. Критский М. М. Человеческий капитал. Л., Изд-во Ленингр. Ун-та, 1991.
22. Мильнер Б., Управление интеллектуальными ресурсами., Вопросы экономики, №7, 2008.
23. Неделчев Драгомир, Социален капитал и икономическо развитие., София, 2006.
24. Николов Ив., Глобалната икономика, теория и реалност, Изд. Сиела, София, 2003.
25. Нобелови лауреати /еднотомна енциклопедия/, изд. Българска енциклопедия, БАН, Фондация "Отворено общество", 1994.
26. Попов Никола, Капиталът срещу капитализма., Акад. Изд. "Проф. МаринДринов", София, 2006.
27. Радулов Л., Население и икономика, Профиздат, София, 1981.
28. Радулов Л., Възпроизводство на работната сила при социализма (теория и практика), Профиздат, София, 1983.
29. Супрун В., Интеллектуальный капитал: Главный фактор конкурентности экономики в XXI веке., М., Ком Книга, 2006.
30. Тофлър Алвин, Третата вълна, ИК "Пейо Яворов", София, 1991.
31. Тофлър Алвин и Хайди, Новата цивилизация. Политиката на третата вълна., Военно издателство, София, 2002.
32. Трифонова С. Пипев И., Лауреати на Нобелова награда по икономика /1969-2002/, София, 2004.
33. Търоу Л., Бъдещето на капитализма., Изд. "В. Люцканова", София, 2000.
34. Фишър Ст., Дорнбуш Р. Шмалензи Р., Икономика. Основи на микро и макроикономика., Изд. "Отворено общество", ЕООД, София, 1997.
35. Франц Волфганг, Пазарът на труда., Издателска агенция "Форум 2000", София, 1996.
36. Хейн П., Икономическият начин на мислене, Изд. "Тилия", София, 1995.
37. Хънтингтън С., Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред., Обсидиан, София, 1999.
38. Цвелев Р., Социальный конфликт в постиндустриальной экономике., МЭ и МО, № 10, 1998.
39. Шишманова Пенка, Икономически аспекти на човешкия капитал в България. В. Търново, "Абагар", 2008.
40. Schultz Theodore, Restoring economic equilibrium, human capital in the modernizing economy, Basil Blackwell, 1990.
41. Дулевски Л., Методологически предизвикателства пред оценката на човешкия капитал и възвръщаемостта на вложените в него инвестиции, УНСС, Научни трудове, том 2/2009, УИ "Стопанство", С., 2009.

## **ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ: КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА И ФУНКЦИОНАЛНА МЕТОДОЛОГИЯ**

### **Резюме**

В студията се разглеждат възлови проблеми, свързани с теорията и методологията на човешкия капитал. Изведена е по-широка рамка на концепцията за тази форма на капитала, представени са класическите, неокласическите и съвременни основи на теорията за човешкия капитал. Направен е анализ и сравнителна характеристика между физическия и човешкия капитал, разширена е тезата за неразкъсваемото единство между човешкия капитал и неговия материален носител – живата човешка личност, с богатия набор от негови характеристики и свойства.

За първи път в българската икономическа литература се изследват общите черти и различията между човешкия и интелектуалния капитал. Освен това, човекът и човешкият капитал се разглеждат като обекти и субекти на общественото и пазарното взаимодействие. В студията е застъпена идеята за необходимостта от интердисциплинарен подход към проблемите на човешкия капитал.

## **HUMAN CAPITAL: CONCEPTION FRAME AND FUNCTIONAL METHODOLOGY**

### **Abstract**

This study treats key issues related to the theory and methodology of human capital. The concept of this form of capital has been presented in a broader frame; the classical, neo-classical and contemporary bases of the theory of human capital have been discussed. An analysis of and a comparison between physical and human capital have been carried out. The thesis about the indestructible unity between human capital and its physical exponent – the living human being with its wide range of traits and features, has been developed.

In the body of Bulgarian writing on economics, this is the first study which examines the common features and the distinctions between human capital and intellectual capital. Furthermore, people and human capital are viewed as both the subject and the object in the relationship between society and the marketplace. The study argues the position for the need of interdisciplinary approach towards the issues related to human capital.